

Nezaket ve Rekabet Arasında Türk-Sovyet İlişkileri: Artvin Sovyet Konsolosluğunun Kuruluşu ve Faaliyetleri (1921-1924)

Turkish-Soviet Relations Between Courtesy and Rivalry: Establishment and Activities of the Soviet Consulate in Artvin (1921-1924)

Resul Turan*

*Dr. Öğr. Üyesi, Recep Tayyip Erdoğan
Üniversitesi, Tarih Bölümü, Rize, Türkiye

ORCID: RT. 0000-0002-7832-0552

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Resul Turan,
Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Tarih Bölümü,
Rize, Türkiye
E-posta/E-mail: resul.turan@erdogan.edu.tr

Başvuru/Submitted: 06.09.2024

Revizyon Talebi/Revision Requested:
24.10.2024

Son Revizyon/Last Revision Received:
13.11.2024

Kabul/Accepted: 14.11.2024

Atıf/Citation:

Turan, Resul. "Nezaket ve Rekabet Arasında Türk-Sovyet İlişkileri: Artvin Sovyet Konsolosluğunun Kuruluşu ve Faaliyetleri (1921-1924)." *Tarih Dergisi - Turkish Journal of History*, 85 (2025): 229-261. <https://doi.org/10.26650/iutd.154484>

Öz

Artvin, 1877-1878 Türk-Rus Savaşı sonrasında yaklaşık kırk yıl Rus idaresinde kalmış, 1918'deki Mondros Mütarekesi'nin ardından sırasıyla İngiliz ve Gürcü işgallerine uğramış ve 1921 yılı başında yeniden Türk idaresine geçmiştir. Yeni dönemde, Sovyet Rusya ile dostluk ilişkileri çerçevesinde her iki ülkede konsolosluk ve elçilikler kurulmuştur. Ali Fuat Cebesoy'un Moskova Büyükelçiliği'ne tayini ve Sovyet elçilik heyetinin Ankara'ya gönderilmesi diplomatik alanda somut adımlar olmuştur. Bu adımların bir yansıması olarak 1921 yılı sonlarına doğru Artvin Sovyet Konsolosluğu açılmıştır. Bu çalışmanın amacı, Artvin'deki ilk Sovyet Konsolosu Aleksandr Mitrofanoviç Detisov (1921-1924) tarafından hazırlanan ve günümüzde Rusya Federasyonu Dış Politika Arşivi'nde yer alan raporlar ışığında dönemi incelemektir. Çalışma, Sovyet Rusya'ya açılan bir kapı olan Artvin üzerinden konsolosluğun kuruluş sürecini, Türk-Sovyet dostluk ilişkilerinin arka planındaki rekabet ve güven sorunlarını, konsolosluğun Sovyet Rusya'ya geçiş izinlerini politik bir koz olarak kullanmasını, Artvin'deki sosyo-ekonomik değişimi, Sovyet karşıtı ve taraftarı hareketleri ve Türk-Sovyet ilişkilerinin ilk adımlarını ele almaktadır.

Anahtar Kelimeler: Artvin, Konsolos, Sovyet Rusya, Sınır, Beyaz Ordu

ABSTRACT

After the 1877-1878 Russo-Turkish War, Artvin remained under Russian administration for approximately forty years. Following the Mondros Armistice in 1918, it was subsequently occupied by the British and the Georgians, and by early 1921, it was once again placed under Turkish control. In this new period, within the framework of friendly relations with Soviet Russia, consulates and embassies were established by both countries. The appointment of Ali Fuat Cebesoy as Ambassador to Moscow and the sending of the Soviet diplomatic mission to Ankara were concrete diplomatic steps. As a reflection of these steps, the Soviet Consulate in Artvin was established towards the end of 1921. The aim of this study is to examine the period in light of reports prepared by Aleksandr Mitrofanoviç Detisov (1921-1924), the first Soviet Consul in Artvin, which are currently held in the Russian Federation Foreign Policy Archive. The study explores the process of the consulate's

establishment in Artvin, a gateway to Soviet Russia, the competition and trust issues behind Turkish-Soviet friendship relations, the use of Soviet transition permits as a political pressure, the socio-economic changes in Artvin, the anti-Soviet and pro-Soviet movements, and the early steps of Turkish-Soviet relations.

Keywords: Artvin, Consul, Soviet, Russia, Border, White Movement

Extended Abstract

Located in northeastern Turkey, Artvin serves as a strategic passage between Anatolia and the Caucasus. After the 1877–1878 Russo-Turkish War, Artvin remained under Russian rule for nearly forty years. However, following the Armistice of Mudros, the region witnessed successive occupations by the British and Georgians before eventually returning to Turkish administration. In 1921, Artvin was reintegrated into Turkish administration. During this period, diplomatic relations between Turkey and Soviet Russia flourished, leading to the establishment of embassies and consulates in both countries. The first official diplomatic engagement between the Grand National Assembly of Turkey (TBMM) and Soviet Russia began with Foreign Minister Bekir Sami [Kunduk] Bey's visit to Moscow, followed by the opening of Soviet Russia's first embassy abroad in Ankara on November 7, 1920. Turkey's relations with Soviet Russia and the Caucasian republics were solidified through key treaties that ensured the security of its eastern borders: the Treaty of Gyumri (December 2, 1920), the Treaty of Moscow (March 16, 1921), and the Treaty of Kars (October 13, 1921). These agreements established a foundation for diplomatic and economic cooperation, with the Treaty of Kars, in particular, including provisions to facilitate border trade with the Soviets. As a result, toward the end of 1921, Soviet consulates were established in Artvin, Kars, Erzurum, and Rize.

The Artvin Consulate of the Russian Soviet Federative Socialist Republic (RSFSR) operated between 1921 and 1933. Aleksandr Mitrofanovich Detisov, appointed as the first Soviet consul, arrived in Artvin in late 1921. Some of the consular staff were local Armenians due to their proficiency in Russian. In his early tenure, Detisov faced financial difficulties, and limited communication between the consulate, Moscow, and Ankara posed a significant challenge. The consulate also engaged in intelligence-gathering activities, and Detisov maintained close relations with Artvin's Armenian population - a factor that occasionally strained Turkish-Soviet relations. A segment of the Armenian community, which had lived in Artvin during the Ottoman period, had migrated to Batumi, Armenia, and Europe during World War I. However, the new Turkish-Soviet border prevented many Armenians from returning to sell their properties, leading to their estates being rented out by relatives or acquaintances in Artvin. Detisov actively sought to protect the property rights of Russian citizens and engaged with local authorities on this issue. Artvin's integration into Turkey also

raised questions regarding the citizenship status of its Armenian and Russian residents. The Moscow Treaty provided an option to choose Russian citizenship, but Detisov intervened to prevent the deportation of Armenians to Soviet territory.

Border crossings and trade activities became contentious issues between Turkey and the Soviet Union. The Turkish-Soviet border split the village of Sarp in half, prompting efforts to establish customs points and regulate trade in the early years. The consulate began issuing short-term travel permits to select individuals for visits to Batumi. However, the border zone soon became a hub for political dissent, with opposition groups using it as a recruitment and organization center. Artvin emerged as a refuge for Soviet opponents and political dissidents. On the other hand, Detisov cultivated relationships with Artvin's educated elite, portraying Soviet Russia as a sincere ally of Turkey. He used official holidays and national celebrations as opportunities for propaganda. Although the period of serious tensions arose between the consul and Kazım Karabekir Pasha about Armenians. During Pasha's visit to Artvin, Detisov highlighted the Pasha's favorable stance toward Soviet Russia and the fraternal ties between the two nations.

Findings from this study indicate that the Artvin Soviet Consulate played a crucial role in shaping early Turkish-Soviet relations, serving both as a diplomatic outpost and a center for political and economic interactions. The consulate reports provide an opportunity to analyze the contrasts between the old and new administrations. Artvin's border location and the incomplete establishment of central authority created an environment conducive to banditry and illegal activities. At the same time, Artvin served as a key escape route for anti-Soviet figures, including members of the White Army, Georgian officials, and Ajarian nobles. The consulate operated under severe transportation and communication limitations, hampering its coordination with Soviet authorities. Consul Detisov's inexperience led to independent decisions that sometimes created tensions with local administrators. His close ties with the Armenian population and his shifting stance on Armenian migration to Soviet territory were among the primary sources of friction. Christian communities in and around Artvin, from 1878 to 1921, experienced significant mobility within Russian territories, leading to specialization in various professions and increased cultural interaction. These migrations resulted in labor shortages in artisanal sectors such as leatherworking and shoemaking in Artvin. The city's commercial dependency on Batumi was disrupted by the new Turkish-Soviet border, leading to economic disintegration. Initially, the Soviet administration used border crossing permits as a political instrument, later sealing the border entirely. This policy severed economic and cultural ties between interdependent cities such as Artvin-Batumi and Kars-Gyumri. Over time, Turkish-Soviet border took on additional symbolic meanings, particularly during the Cold War, when it became a multifaceted boundary separating capitalism from socialism, Islam from atheism, and also Turks from Georgians. Despite his criticisms of Tsarist rule,

Detisov paradoxically praised certain aspects of the imperial administration when highlighting the shortcomings of Turkish governance. This reflects how Turkish-Soviet relations in the early 1920s were still influenced by the legacy of pre-1917 Russo-Turkish conflicts, with mutual distrust lingering between Turkey and the Soviet Union.

Giriş

Türk-Sovyet sınırı, Soğuk Savaş boyunca yalnızca Osmanlı ve Çarlık Rusyası mirası üzerine inşa edilen Türkiye ile Sovyetler Birliği'nin keşişme noktası olmakla kalmamış, aynı zamanda kapitalizm ile sosyalizmi, İslam ile ateizmi ve hatta Türkler ile Gürcüleri ayıran çok boyutlu bir sınır hattı olarak öne çıkmıştır. Bu sınır hattının ilk aşamasını, 3 Mart 1878 tarihli Berlin Antlaşması'yla Kars ve Ardahan ile Batum sancağına bağlı Batum, Artvin, Ardanoç, Borçka, Şavşat ve Hopa'dan Kemalpaşa'ya kadar olan kesimin Rusya'ya terki oluşturmuştur. Bu topraklar, 1917 Bolşevik Devrimi sonrası Rusya ile imzalanan Brest-Litovsk Antlaşmasıyla Osmanlı Devleti'ne verilmiş, ancak 30 Ekim 1918 tarihli Mondros Mütarekesi ile Osmanlı birlikleri bu bölgelerden çekilmek zorunda kalmış ve İngiliz işgali başlamıştır. Artvin, önce Aralık 1918-Nisan 1920 tarihleri arasında İngiliz, ardından 1921'in başlarına kadar Gürcü işgali altında kalmıştır. 2 Aralık 1920 tarihli Gümrü ve 16 Mart 1921 tarihli Moskova antlaşmalarıyla Artvin, Kars ve Ardahan ile birlikte yeniden Türkiye'ye katılmış; bu topraklarda Artvin, Ardahan ve Kars sancakları kurulmuştur.¹

1920'lerin başı Sovyetlerin kuruluşu ile Türkiye'nin büyük güçlere karşı mücadelesine, Türk-Rus çekişmesinin dostluk ilişkisine dönüşmesine sahne olmuştur. TBMM ile Sovyet Rusya arasındaki ilk resmî ilişkiler, Dışişleri Bakanı Bekir Sami [Kunduk] Bey'in Moskova ziyaretiyle başlamış, Sovyet Rusya'nın yurtdışındaki ilk büyükelçiliğinin 7 Kasım 1920'de Ankara'da açılmasıyla sürmüştür. Türkiye'nin Sovyet Rusya ve Kafkas Cumhuriyetleri ile olan ilişkileri, doğu sınırlarının güvenliğini garanti altına alan Gümrü, Moskova ve Kars antlaşmalarıyla diplomasi ve ekonomi gibi konularda sağlam bir zemine oturmuş; bilhassa Kars Antlaşması, Sovyetlerle sınır ticaretini geliştirmeye yönelik maddeler ihtiva etmiştir. Bunun bir neticesi olarak 1921 yılında Artvin, Kars, Erzurum ve Rize'de Sovyet Rusya konsoloslukları açılmıştır.²

1) Artvin Konsolosluğunun Kuruluşu ve A.M. Detisov Dönemi (1921-1924)

Rusya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti (RSFSC) Artvin Konsolosluğu 1921-1933 yılları arasında faaliyet göstermiştir. Hariciye Komiserliğinin Türkiye'deki ilk Sovyet konsolosluğu olarak görevlendirdiği Aleksandr Mitrofanoviç Detisov, 1921 yılının son aylarında, beraberindeki yedi arkadaşı ile birlikte muhtemelen Tiflis'ten hareketle Batum üzerinden Artvin'e ulaşmıştır.³ Konsolosluk resmi olarak Aralık 1921 tarihinde hizmete

1 Nurşen Gök, "Artvin Livası'nın Anavatan'a Katılışı Srasındaki Durumuna İlişkin Belgeler", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, sayı 41 (Ocak 2008), s. 90-91.

2 Nebahat Oran Arslan, "Türk Belgelerine Göre Sovyetler Birliği Kars Ticaret Mümesseliliği", *CTAD*, sayı 37 (Bahar 2023), s. 668-670; <https://trabzon.mid.ru/ru/general-consulate/history-info/> (Erişim tarihi 21/03/2024)

3 TDA, nr. 571/36097-142568-486.

girmiştir.⁴ Personelin bir kısmı Rusça bilmeleri nedeniyle yerel Ermenilerden oluşmuştur. Konsolosluğun yerine dair Detisov'un raporlarında bilgi mevcut olmamakla birlikte, halefi N. Raviç'in konsolosluk binası ile Artvin'e dair 1924'teki ilk izlenimleri şu şekildedir:⁵

“Büyük konsolosluk binası şehrin en yüksek kesiminde yer alıyordu ve etrafı kerpiç çitlerle çevriliydi. ...avluya çıktığımda istemsizce kalbim sıkıştı. Her yerde sadece Çoruh'a inen yüksek dağları ve dar dik sokakları görebiliyordum. Geçenlerde Avrupa'nın bir kısmını gezdim, sadece birkaç gün önce neşeli, güneşli Tiflis'te yaşıyordum ve şimdi dağ başındaki bir binanın duvarları yüzünden dünyanın benden kopmuş olduğu ortaya çıktı.”

Artvin Konsolosluğu kuruluşundan 11 Eylül 1922'ye kadar Kafkas Cumhuriyetlerinin temsilciliğini de yürütmüştür. Bu nedenle Detisov için “Rusya ve Kafkas Sovyet hükümetlerinin Artvin Konsolosu” ifadesi kullanılmıştır.⁶ Artvin'de sırasıyla konsolos olarak A.M. Detistov (1921-1924), Nikolay Aleksandroviç Raviç⁷ (1924-1926), Yakov Samoyloviç Rotfeld (1926-1928), David Oskaroviç Lvoviç (1928-1929)⁸ ve Mihail Vasilyeviç Krasıçkov (1930-

4 AVPRF (*Arhiv Vneşney Politiki Rossiiskoy Federatsii/ Rusya Federasyonu Dış Politika Arşivi*), f. Dogovorno-Pravovoe Upravlenie (DPU-Sözleşme Hukuku Birimi), op. 5 b, d. 46, pa. 21, list 1. (Bundan sonra kısaltma olarak arşiv adı “AVPRF”, *opis* için “op.”, *delo* için “d.”, *papka* için “pa”, *listok* için “list” kullanılacaktır.)

Bu çalışmada yararlanılan AVPRF belgelerine Rusya Federasyonu Dışişleri Bakanlığı'na ait şu kaynaktan ulaşılabilir; https://1917.mid.ru/archives/avprf/dogovorno-pravovoy-otdel-s-podotdelami/opis-5-b/?PAGEN_2=5. Rusya hükümetinin Ankara Büyükelçisi [Semyon] Aralov, 1921 yılının Aralık ayı sonunda elçilik kadrosunun tamamının Tiflis'ten Anadolu'ya doğru yola çıktığını; bu sırada Tiflis'teki Enver Paşa'nın kendisiyle görüşme talebinde bulunduğunu, ancak bu daveti reddettiğini; görüşmenin gerçekleşmesi durumunda TBMM hükümeti ile RSFSC hükümetine karşı bir güven sorunu doğabileceğini belirtmiştir. Semyon İvanoviç Aralov, *Bir Sovyet Diplomatının Türkiye Anıları*, çev. Hasan Âli Ediz, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2014, s. 32.

5 Raviç, *Voyna Bez Fronta*, s. 211, 216.

6 Türk Diplomatik Arşivi (TDA), nr. 571/36097-142568-486.

7 Konsolos Raviç, bir süre Samsun'da da görev yapmıştır. Atatürk'ün anılarını Mustafa Kemal Paşa, *Vospominaniya Prezidenta Turetskoy Respubliki*, (Moskova 1927) adıyla Rusçaya ilk çeviren kişidir.

8 Yahudi kökenli olan David Oskaroviç Lvoviç, 1898 yılında Polonya'da doğmuştur. 1919'dan itibaren Komünist Partisi üyesidir. Saratov'da yayımlanan *Proletariy Povoljiya* adlı gazetenin yazı işleri müdür yardımcısı olarak çalışmış, Nijniy Novgorod'daki Varsova Politeknik Enstitüsü'nde eğitim görmüş, Tambov Guberniyası'nın Kirsanov şehrinde Şubat 1917-Mayıs 1919 arası *Izvestiya Kirsanovskogo Soveta* adlı yayında çalışmıştır. Almanya, Avusturya, Polonya, İspanya, İran, Türkiye ve Güney Kafkasya Cumhuriyetlerinde görev yapmıştır. 1927-1929 arası Artvin'de konsolos olarak çalışmıştır. 1932'de M.V. Frunze Harp Akademisi'nin Şarkiyat Fakültesini bitirmiştir. Almanca, Fransızca, Lehçe, İngilizce, Farsça ve Türkçe öğrenmiştir. 1937 yılında ölümünden iki yıl önce Lenin Ödülü'ne layık görülmüştür. Lure Vyacheslav Mihailoviç-Koçık Valeriy Yakovleviç, *Rossiya v Litsah: GRU, Dela i Ludi*, Petersburg 2002, s. 160.

1933) görev yapmıştır.⁹ Konsolos Detisov, Kozak kökenlidir ve Volgagorad Oblastı'na bağlı Kaçalinskaya köyünde doğmuştur. Kazan Teoloji Fakültesi'nde iki yıl eğitim ardından bir süre öğretmenlik yapmıştır. 1905 İhtilali döneminde birkaç yıl hapse mahkum edilmiştir. 1917'de Kızıl Muhafız saflarına katılmış, İç Savaş sonrası SSCB Dışişleri Halk Komiserliği'nde çalışmış, ardından Artvin Konsolosu (1921-1924), Erzurum Başkonsolosu (1924-1925), Kars Konsolosu (1928-1929) ve Trabzon Başkonsolosu (1929-1931) olarak görev yapmıştır. Böylece yaklaşık 10 yıl Doğu Karadeniz ve Doğu Anadolu'daki farklı şehirlerde konsolos olarak bulunmuştur.¹⁰

Konsolos Detisov, görevinin ilk dönemlerinde maddi zorluklarla karşılaşmıştır. Kasım 1921'de Moskova'dan ayrıldıktan sonra yalnızca 1 Ocak 1922'ye kadar, yani iki aylık bir fon almış; bu sebeple parasız kalma riskini öngörerek birçok harcamadan kaçınmış ve yedi ay boyunca iki aylık bütçeyle idare etmiştir. Bu süreçte, konsolosluğun ihtiyacı olan mobilya ile haberleşme kuryesi için gerekli at ve arabayı da satın alamamıştır. Detisov'un ifadesiyle “Konsolosluğun yalnızca tasarruf etmekle kalmayıp, aynı zamanda bir süre tamamen parasız yaşama yeteneğini kazanması gerektiği zamanlar da...” olmuştur.¹¹

Sovyet konsolosları arasındaki bilgi ve tecrübe eksikliği Detisov'un yakındığı bir diğer husustur. Bu konu, diğer Sovyet idarecileri tarafından da dillendirilmiş olacak ki, RSFSC Dışişleri Halk Komiseri G. Çiçerin'in RSFSC'nin Ankara Büyükelçisi olarak atanan S.İ. Aralov'a şu sözleri önemlidir: “Bizler sanki, anadan doğma diplomat mıyız? Diplomat olmak için bir öğrenim mi gördük? Siz de Çarlık ordusunda cephe komutanı değildiniz, ama yine de iç savaşta ordular idare ettiniz.”¹² Bu nedenle Detisov tüm konsolosların meslekî gereklilikleri yeni öğrendiğini, dolayısıyla iş deneyimlerini birbirleriyle paylaşmalarının faydalı olacağını savunmuştur. Eylül ayında Batum'da yapılması planlanan toplantıya tüm konsolosların katılımının önemini belirtmiş, ancak toplantının gerçekleşmemesini üzüntüyle karşılamıştır.¹³ Bu bakımdan Osmanlı'dan Cumhuriyet'e intikal eden Hariciye kadrosu ve

9 Mihail Vasilyeviç Krasıçkov, 1897'de günümüzün Saratov Oblastı'nın Ozerok köyünde doğmuş, 1916'da Aleksandrovskoy Askeri Harp Okulu'nu bitirmiştir. 1918'den itibaren Kızıl Ordu'da görev yapmıştır. M.V. Frunze Harp Akademisi ve Şarkiyat Fakülteleri'nde eğitim görmüştür. Türkçe, Fransızca ve İngilizce dillerine hakimdir. 1918-1921 yılları arasında Batı ve Türkistan cephelerinde General A.İ. Dutov ve Amiral A.V. Kolçak birliklerine karşı mücadele etmiş, kumandanlık görevlerinde bulunmuştur. Akademiden mezun olmasının ardından Eylül 1927-Ekim 1928 tarihleri arasında Güney Kafkasya Piyade Okulu'nda eğitmen olarak görev yapmıştır. 1931-1933 yılları arasında Sovyetler Birliği'nin Artvin konsolosu olarak görev yapmıştır. Ocak 1934-Temmuz 1935'te M.V. Frunze Harp Akademisi'nin Şarkiyat Fakültesi Eğitim biriminde idareci olarak ve Temmuz 1935-Mart 1936'da Romanya'da görev yapmıştır. Sonraki kariyerinde askeri ve haberalma konuları ağırlıklı olmak üzere görevini sürdürmüştür. Mihailoviç, Yakovleviç, *Rossiya v Litsah: GRU, Dela i Ludi*, s. 414.

10 Nikolay Raviç, *Voyna Bez Fronta*, İzdatelstvo “Sovjetskaya Rossiya”, Moskova 1968, s. 214; <https://centrasia.org/person.php?st=1536870020> (Erişim tarihi 10/09/2023).

11 AVPRF, f. DPU, op. 5 b, d. 46, pa. 21, list 23-27.

12 Aralov, *Bir Sovyet Diplomatinin Türkiye Anıları*, s. 4.

13 AVPRF, f. DPU, op. 5 b, d. 46, pa. 21, list 109-110.

mirasının Çarlık'tan Sovyetlere geçişte, en azından ilk dönemlerde aktarımının pek mümkün olmadığı anlaşılmaktadır.

Detisov, herkesin birbirini tanıdığı Artvin gibi küçük bir yerde, konsolosluk çalışanları ve ziyaretçilerin yakın takibi nedeniyle bilgi toplama faaliyetlerinde zorluklar yaşamıştır. Bunun yanında, konsoloslukta Türkçe konuşan tek kişi olan tercümanın da “*böyle bir ortamda manevra yapmaya uygun olmaması ve çok fazla Türksever olması*” işlerini daha fazla zorlaştırmıştır. Detisov, tüm çabalarına rağmen haberalma faaliyetlerini, yerel yaşamın tek bir olgusunun ve idarecilerin tek bir adımının bile gözden kaçmayacağı bir düzeye çıkaramamıştır. Bu nedenle, raporlardaki bilgiler çoğunlukla eksik kalmış ve bazen de büyük gecikmelerle iletilmiştir.¹⁴

Bir diğer sorun ise konsolosluğun Moskova ve Ankara ile haberleşme imkanlarının yetersizliğidir. Moskova'dan gelen postalar Tiflis ve Batum üzerinden doğrudan gönderilmek yerine, çoğu zaman Ankara üzerinden konsolosluga ulaştırılmıştır. Bu nedenle postalar gecikmiş, çoğu gazete haberi güncelliğini kaybetmiş olarak ulaşmıştır.¹⁵ Ankara Sovyet Elçiliği'nin tabiriyle konsolosluk merkezlerden kopuk, tek bir titrek telgraf bağlantısına sahip ve talimat vermek için en dezavantajlı konumda olmuştur.¹⁶ Haberleşme yetersizliğinden sancakla düzenli ilişkiler henüz tam kurulamamıştır. Artvin'in Kars ile telgraf bağlantısı Ardahan üzerinden, Ankara ile ise Hopa ve Trabzon üzerinden sağlanmıştır. Bu dönemde telgraf cihazı sadece Artvin, Ardanuç, Maradidi (1925'te Muradlı), Borçka ve Kuvarshan Bakır Fabrikasında vardır.¹⁷ Konsolosluk, ulaşım ve haberleşme imkanları açısından Ankara'ya uzak mesafede olmasına karşın Sovyet sınırındaki gelişmeleri takip açısından avantajlı bir konumda olmuştur.

2) Ermeni Göçü, Mülkiyet, Vatandaşlık

Osmanlı dönemi ve öncesinde Artvin'de var olan Ermeniler, Rusya idaresi döneminde kent merkezinde yoğunlaşarak ticari alanda etkinlik kazanmıştır. Rus kaynaklarına göre Artvin okrugundaki Ermeni nüfusu 1882'de 5.000, 1914'te 6.724'tir.¹⁸ I. Dünya Savaşı döneminde hali vakti yerinde olanların bir kısmı Batum, Ermenistan ve Avrupa'ya göç etmiş; geride ise zanaatkâr, küçük tüccar ve yoksul kesim kalmıştır.¹⁹ Yeni Türk-Sovyet sınırı, yurtdışındaki Ermenilerin geri dönüp mülklerini satabilme imkânını ortadan kaldırmış, mülkleri Artvin'deki akraba veya tanıdıkları tarafından noter sözleşmeleriyle süresiz

14 AVPRF, f. DPU, op. 5 b, d. 46, pa. 21, list 108-110.

15 AVPRF, f. DPU, op. 5 b, d. 46, pa. 21, list 112-113.

16 AVPRF, f. DPU, op. 5 b, d. 45, pa. 21, list 6.

17 AVPRF, f. DPU, op. 5 b, d. 46, pa. 21, list 23-27.

18 Resul Turan, *Çarlık İdaresinde Batum, Acara, Artvin 1878-1914*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2023, s. 198-199.

19 Raviç, *Voyna Bez Fronta*, s. 216.

olarak kiraya verilmiş, ancak idare bu sözleşmelerle mülkler üzerinde geçici hak iddialarını tanımamıştır.²⁰ Bunun nedeni antlaşmada bahçelerin kiraya verilebileceğine dair herhangi bir ayrıntının olmamasıdır.²¹ Detisov bu konuyu, Ankara Büyükelçisi Aralov ve [RSFSC'nin Azerbaycan SSC ve Gürcistan SSC'deki tam yetkili temsilcisi] Boris Vasilyeviç Legrand'dan aldığı talimat ve iyi ilişkiler gereğince bir süre gündeme getirmekten kaçınmış, mülkiyet meselesini ilk kez 22 Mart 1922'de mutasarrıfla görüşerek²² Rusya vatandaşı olduğunu iddia eden şahıslara ait dilekçelerde, geride kalan mülklere dair hakların tanınmadığını; ancak Türk-Rus [Moskova] Antlaşması'nın 12. Maddesine göre Artvin sancağını terk edenlerin tüm mal varlığını veya bedelini alma hakkına sahip olduğunu belirtmiştir.²³

Mülkiyet meselesine dair 1 Nisan 1922'de Artvin sancak mahkemesinde bir dava görülmüştür. Davanın sebebi, Batum'a göç etmiş olan Vartan isimli şahsın geride kalan ev ve bahçesini kullanabilmesi amacıyla Artvin'deki Nunus Hanım adına, Sovyet yetkilileri ve Batum'daki Türk konsolosu tarafından onaylı vekâletname göndermesine rağmen yerel idarenin bu tür kullanım hakkını kabul etmeyip mülklere el koyma planı üzerine meselenin mahkemeye taşınması olmuştur. Mahkemede mülklere el konulması talebi reddedilerek Nunus Hanım'ın ev ve bahçeye ilişkin hakları tanınmıştır.²⁴ Yerel mahkeme ile idarenin farklı fikirde olduğu bir örnek daha mevcuttur. Detisov'un kişiliğinden övgüyle bahsettiği Artvin Sulh Hakimi Cemal Bey, halihazırda Batum'daki sahibinden Artvin'deki arazisini kullanma hakkını almış dul bir Ermeni kadının arazisine el konulması talebini reddetmiştir.²⁵

Detisov, 3 Mayıs'ta mülkiyet meselesine dair mutasarrıftan şu konularda bilgi talep etmiştir: 1) Türk idaresinin kurulmasından bu yana Artvin sancağını terk edip RSFSC giden kişilerin isimleri ve her birinin geride bıraktığı mallar. 2) Şu anda bu mülklerin tasarrufunun kimin uhdesinde olduğu. 3) Artvin sancağının Türkiye'ye geçtiği sırada Artvin doğumlu olup sancak dışında bulunan ancak burada hâlâ gayrimenkulleri olan kişilerin soyadı. 4) Bu kategoriye ait hangi tür mülkler bırakılmıştır ve şu anda kimin tasarrufundadır? Detisov, sınırın diğer tarafıyla da meseleye dair temaslarını sürdürmüş, Batum Rusya Başkonsolosluğundan [henüz Sovyetler Birliği kurulmadı] Artvin'deki taşınmazların elden çıkarılma hakkı için Batum'da mukim Ermenilerden, kimin adına isterlerse, vekâletname

20 AVPRF, f. DPU, op. 5 b, d. 46, pa. 21, list 2-3.

21 AVPRF, f. DPU, op. 5 b, d. 45, pa. 21, list 16.

22 AVPRF, f. DPU, op. 5 b, d. 46, pa. 21, list 12.

23 AVPRF, f. DPU, op. 5 b, d. 46, pa. 21, list 2-3; Moskova Antlaşması'nın 12. maddesi şöyledir: "*Madde: 12- 1918 senesinden evvel Rusya aksamından bulunan ve bu muahedename mucibince Rusya Sovyetleri Cumhuriyeti Hükümeti tarafından üzerinde Türkiye'nin Hâkimiyet-i tasdik edilen arazi ahali serbestçe Türkiye'yi terk edebilecekler ve cemi servet ve eşyalarını beraberlerinde götürmek hakkına malik olacaklardır. Aynı hak Türkiye'nin bu muahedename ile Hâkimiyetini Gürcistan'a terk ettiği Batum arazisi ahali aittir.*" Ahmet Yavuz, *Türkiye Cumhuriyeti'nin Andlaşmaları*, Dışişleri Bakanlığı Yayınları, I, Ankara 1992, s. 17-22.

24 AVPRF, f. DPU, op. 5 b, d. 46, pa. 21, list 12.

25 AVPRF, f. DPU, op. 5 b, d. 46, pa. 21, list 39-40.

kabul etmesini ve bunları göndermesini talep etmiştir.²⁶ Neticede konuyu kısmen çözüme kavuşturan ve 23 Kasım'da mutasarrıflıktan gelen karar, Ankara Hükümeti'nin emriyle sancaktaki gayrimüslim köylerin mülk satışına 8 Aralık'a kadar izin verilmesi olmuştur.²⁷ Ardından 21 Şubat 1926 tarihinde yeni bir düzenleme daha yapılmış, Gazi Mustafa Kemal'in onayıyla Moskova Antlaşması gereğince Rusya'ya göç etmek isteyen Artvin, Ardahan, Kars illerindeki Ermenilere ait taşınmazların diğer bir şahsa satışına izin verilmiştir.²⁸

Bir diğer mesele ise Artvin'in Türkiye'ye katılmasıyla yöredeki Ermeni ve Rusların vatandaşlık durumudur. Moskova Antlaşması Rus vatandaşlığını seçme şansı vermiş, konsolosluğun açılmasıyla da Ermeniler seçim yapmak istemişlerdir. Detisov ise Legrand'ın talimatları doğrultusunda, şimdilik seçim yapmalarını tavsiye etmiş²⁹ ve Türkiye'den göç ettirilmemeleri için girişimde bulunmuştur.³⁰ Bu çabasının arkasında Ermenilerin artık Rus vatandaşı olmadığı, Sovyet Hükümeti'nin izni olmadan Sovyet topraklarına gönderilemeyecekleri yönündeki konsolosluğun müdahalesi etkili olmuştur.³¹ Detisov, 11 Şubat 1922 tarihli "Artvin Sancağı Mutasarrıfına" başlıklı cevabında, Moskova Antlaşması'na göre RSFSC Hükümeti tarafından TBMM Hükümeti'ne devredilen yerlerdeki halkın Rus veya Türk vatandaşlığını seçme hakkına sahip olduğu, ancak şimdilik Artvin'deki Ermenilerin Rus vatandaşlığına geçme niyetinde olmadıklarını vurgulamıştır. Öte yandan Ermenilerin Sovyet topraklarına gönderilmesi planının Misak-ı Milli'nin temel ilkelerine zıt olduğunu, bilgisi dâhilinde olmadan yapılacak bir tahliyeye kayıtsız kalamayacağını, uluslararası hukukun temel gerekliliklerinin ve RSFSC'nin çıkarlarının göz ardı edildiğini iddia etmiştir.³²

Detisov'un iddiasına göre bazı yerel idarecilerden destek alan Emin Karakel adlı eşkiya Artvin'deki Ermenileri göçe zorlamak amacıyla 1921 yılının yaz aylarından 14 Kasım'a kadar yağma ve haraç alma faaliyetleri yürütmüş; ölüm tehdidiyle zengin Türkleri de haraca bağlamıştır. Artvin mutasarrıfı Ali Bey'den yardım istenmesiyle eşkiya tutuklanarak Kars'a gönderilmiştir. Bunun üzerine çevre köylerdeki Müslüman nüfustan birçok kadına tecavüz ettiği de ortaya çıkmış; mağdurlar tarafından çetelerin işlediği tüm suçlar anlatılmaya başlanmıştır.³³ Detisov'un sürece müdahaleleri üzerine mutasarrıf Ali Bey 18 Şubat 1922 tarihli konsolosa cevabında sancaktaki Müslüman ve Hristiyan tüm nüfusun siyasi ve hukuki haklarının TBMM yasasıyla onaylandığı ve uygulamaya konulduğu, dolayısıyla bu konunun

26 AVPRF, f. DPU, op. 5 b, d. 46, pa. 21, list 12-15.

27 AVPRF, f. DPU, op. 5 b, d. 46, pa. 21, list 69.

28 BCA, nr. 30-18-1-1, 17-94-18.

29 AVPRF, f. DPU, op. 5 b, d. 46, pa. 21, list 13-15.

30 TDA, nr. 571/34854-137555-11.

31 AVPRF, f. DPU, op. 5 b, d. 46, pa. 21, list 104.

32 AVPRF, f. DPU, op. 5 b, d. 46, pa. 21, list 31-32.

33 AVPRF, f. DPU, op. 5 b, d. 46, pa. 21, list 64-65.

muhabatı olarak konsoloslukla müzakere edilemeyeceği belirtilmiştir.³⁴

Detisov'un yerel idare ile bazen nezaketi aşan sürtüşmeleri hükümetler arasında diplomatik bir sorun olma yoluna girmiştir. RSFSC'nin Türkiye'nin Doğu İlleri Başkonsolosu B.A. Norman'ın "Türkiye Büyük Millet Meclisi Doğu Cephesi Komutanı Kazım Karabekir Paşa'ya" başlığıyla Mart 1922 tarihli yazısında, Detisov'a dair şikâyetleri incelemek amacıyla Artvin'e gideceği ifade edilmiştir. Karabekir Paşa ise Detisov'un Ermeniler arasında yoğun propaganda yürüttüğünü, Ermenilerin göç etmelerini engellediğini, Ermenilerin postacı gibi davranarak haftada bir araba ile yazışmalarını gönderdini belirtmiştir. Ayrıca Detisov'un Türk-Sovyet dostluğunun düşmanı olan Taşnak Ermenilerinin etkisinde olduğunu, eğlence ve aylıklık hayatına yatkınlığı ve çevresindeki Taşnaklara bağlı Ermeni kadınların etkisiyle faaliyetlerini arttırdığını, temel nezaket görevini dikkate almayarak Hükümeti zor durumlara düşürdüğünü ve iki ülke arasındaki dostluğu güçlendirebilecek bir insan olmaktan çok uzak olduğunu belirtmiştir. Norman ise henüz Detisov ile görüşemediğinden bir yargıda bulunamayacağını, ancak konsolosun görev bilinciyle hareket ettiğini belirtmiştir.³⁵ Ne var ki bizzat Aralov, Anadolu'daki Sovyet konsoloslarına dair raporunda, Detisov'un başına buyruk hareketleri nedeniyle mutasarrıf ve Kazım Karabekir Paşa ile yaşadığı sorunları bir konsolosun yapmaması gereken tecrübesizlik olarak nitelemiştir.³⁶

Artvin'deki yerel halka tercih için verilen süre 15 Kasım'a kadar uzatılmıştır. Bu süreçte toplam sayıları 100'ü geçmeyen bu kişilerden 28'i yakınları veya akrabalarının yanına Batum'a göçmüş, ayakkabı zanaatıyla uğraşan birkaçı siparişlerini tamamlayabilmek, bazıları ise alacaklarını toplayabilmek için kalmıştır.³⁷ Detisov, bir kısım Türklerin Ermenilerin göç etmesine pek taraftar olmadığını, olası bir Rus işgalinde bu Ermenilerin onları koruyup kollayacağı düşüncesinde bulduklarını belirtmiştir. Hatta bazı Türklerin Rus vatandaşlığını tercih etmekten çekinmediğini, ancak bunlara güvenmenin de riskli olduğunu ima etmiştir. Tercih süresinin dolmasıyla Rus vatandaşlığına geçmeyi seçenler yerel Türk makamları tarafından Batum sınırına nakledilmiş³⁸ ve yolculuk sırasında önceki yılki gibi bir eşkıya saldırısının yaşanmaması için konsolos mutasarrıfa başvurmuştur.³⁹ Bu arada yolculuk masrafını karşılayamayacak olanlar için idare tarafından kayık tahsis edilmesi planlanmıştır.⁴⁰

Göç etmeyip Artvin'de kalan Ermeniler için Konsolos Raviç (1924-1926), "*Türkler onlara hoşgörü gösterdi ama onları sürekli gözetim altında tuttular*" ifadesini kullanmıştır. İki yıllık görev dönemi boyunca Ermenilere yönelik tek bir şiddet veya soygun vakası

34 AVPRF, f. DPU, op. 5 b, d. 46, pa. 21, list 33-35.

35 AVPRF, f. DPU, op. 5 b, d. 46, pa. 21, list 27-30.

36 AVPRF, f. DPU, op. 5 b, d. 45, pa. 21, list 86-87.

37 AVPRF, f. DPU, op. 5 b, d. 46, pa. 21, list 56, 63.

38 AVPRF, f. DPU, op. 5 b, d. 46, pa. 21, list 105.

39 AVPRF, f. DPU, op. 5 b, d. 46, pa. 21, list 57.

40 AVPRF, f. DPU, op. 5 b, d. 46, pa. 21, list 96.

yaşanmadığını, Vali Özdemir Selim Bey'in buna asla izin vermediğini belirtmiştir.⁴¹ 1925 yılı itibarıyla nüfusları 478 olan Artvin Ermenileri kısa bir süre sonra tamamen Rusya'ya göç etmişlerdir.⁴²

3) Türk-Sovyet Sınırını Geçen Tüccarlar, Çiftçiler, Göçmenler

Türk-Sovyet sınırı, 1878'deki Osmanlı-Rus sınırına göre yaklaşık 10 km daha doğuya çekilmiştir. Bu nedenle Türk-Sovyet sınırı, Sarp köyünün ortasından geçerek Türk Sarp ve Gürcü-Sovyet Sarpi olmak üzere iki köyün ortaya çıkmasına neden olmuştur. İlk yıllarda gümrük noktaları kurulmuş ve sınırı belirtmek için bir çit çekilmiştir. Bu süreçte birçok aile Türk topraklarında yer alan Makrial (Kemalpaşa) yakınlarındaki arazi şeridinde mülk sahibi olarak kalmış ve pirinç yetiştiriciliği yapmıştır.⁴³ Rus kanunları Dışişleri Halk Komiserliği'nin izni olmadan Rusya'ya giriş izni verilmesini yasaklamasına rağmen Artvin'den Batum'a geçişlerde daha esnek bir politika hâkim olmuştur.⁴⁴ Bu geçişlerin temelinde 1921 Moskova ve Kars antlaşmaları yer almıştır. Kars Antlaşması'nın 8. Maddesi ile sınır halkının "*hududun diğer tarafında kain kışlık ve yazlık meralardan istifade etmeleri zaruretini nazarı dikkate alarak ahali-i mezkûreye hayvanlarını hududdan geçirmek ve mutat meralardan istifade etme*" hakkı verilmiştir.⁴⁵ Aslında bu kararlar 1878'deki Osmanlı-Rus sınır geçiş rejiminin Türk-Sovyet sınırına uyarlanmasından başka bir şey değildir.

Konsolos Detisov hem konsolosluk talimatlarını uygulamak hem de geçmişten gelen sınır dinamiklerine uyum sağlamak yönünde adımlar atmıştır. Öte yandan görev bölgesinde, Türklerin sınırı geçmesi meselesine hassasiyet göstermesi talimatı almıştır. Detisov'a göre Batum, Artvin sancağının tek pazarı, hem halkın ticari ürünlerini sattığı hem de kentsel sanayi ürünlerini satın aldığı bir merkezdir. Yeni sınırların kurulmasıyla dahi Batum'la ilişkiler sürmüş, Türk ve Rus yetkililer geliş gidişlere herhangi bir kısıtlama getirmemişlerdir. Konsolosluk, sınır geçişine belirli kısıtlamalar getirilmesi gerektiğini göz

41 Raviç, *Voyna Bez Fronta*, s. 216;

42 Muvahhid Zeki, *Artvin Vilayeti Hakkında Ma'lumat-ı Umumiye*, ed. Muammer Demirel, Yusufeli Belediyesi, İstanbul 2010, s. 91; *1967 İl Yıllığı*, (haz. C. Paçalı-H. Saral-M. Yıldırım), T. C. Artvin Valiliği, Güneş Matbaacılık T.A.Ş., Ankara 1967, s. 63.

43 Sovyet tarafındaki Sarp köyünde 1924 yılında yeni bir okul yapılanaya kadar, köyün çocukları Türk tarafındaki medresede eğitim görmüşlerdir. Köyün camisi Türk tarafında, imamı ise Sovyet tarafında kalmıştır. Bir süre daha cenazeler Türk tarafındaki mezarlığa gömülmüş ve yaşlılar camide cuma namazlarına katılmaya devam etmişlerdir. Ancak Sovyetlerdeki din yasağının ilk kez yürürlüğe girdiği 1920'lerin sonlarından itibaren cuma namazlarına katılan erkeklerin sayısı, olası sonuçlardan korktukları için azalmıştır. Bununla birlikte Sovyet tarafındaki cami imamının pasaportuna el konulmuş, toplum içinde konuşması yasaklanmış ve görevini yapması engellenmiştir. Mathijs Pelkmans, *Defending the Border: Identity, Religion, and Modernity in the Republic of Georgia*, Cornell University Press, Ithaca and London 2006, s. 19-25.

44 AVPRF, f. DPU, op. 5 b, d. 46, pa. 21, list 4-5.

45 Abdullah Bay, "Osmanlı Gümrüğünde Bir Geçiş Belgesi: Pasavan veya Geçit Tezkeresi", *Kebikeç: İnsan Bilimleri İçin Kaynak Araştırmaları Dergisi*, sayı 43 (2017), s. 346.

önünde bulundurarak Batum'a kısa süreli geziler için sadece şu üç kategoridekilere pasavan^{46*} kullanarak geçiş izni vermeye başlamıştır: 1) Çoruh boyunca mal ve yolcu taşıyan kayıkçılar 2) Ürünleriyle pazara gidenler 3) Batum üzerinden Türkiye'nin diğer şehirlerine seyahat edenler.^{47**} Sonuncu gruptakilerin sadece ilk ayrılan vapura kadar Batum'da kalmalarına izin verilmiştir. Daha sonra Batum Oblastı'ndaki kışlık meralara hayvanlarıyla birlikte giden (Kürt) çobanlara da pasavan dağıtılmış, diğerlerinin geçişleri reddedilmiştir. Detisov bu emri ilk kez uygulamaya koyduktan sonra Tiflis'e bir mektup göndererek, bundan sonra ne yapılması gerektiğine dair bilgi talep etmiştir.⁴⁸

Detisov'un bilgi talebine ocak ayının sonunda cevap gelmiştir. Burada Türk vatandaşlarından yukarıda belirtilen dört kategoridekilerin Batum'a ücretsiz girişine ilişkin onay alınmıştır. Bu geçişlerde istisna olarak yerel hekimin özel tedaviye ihtiyaç duyduğunu belirttiği ağır hastalara da geçiş izni verilmiştir. Bununla birlikte konsolosluk, 5 Haziran'da Gürcistan-Türkiye Sınır Şeridi Sakinlerinin Sınırı Geçmesine İlişkin Sözleşme'yi almıştır. 15 km mesafedeki sınır halkının geçişlerine ilişkin sözleşmeye göre sınır halkı, yerel makamlar tarafından verilen 21 gün geçerli olan bir geçiş kartı [pasavan] ile sınırı serbestçe geçme hakkına sahip olmuştur. Ne var ki yeni kararın hemen uygulanmasında birtakım sıkıntılar ortaya çıkmıştır. Hem Rus hem de Türk sınır muhafızları yalnızca konsolosluk vizesi olanların sınırdan geçmesine izin vermeye alışkın olduklarından, aynı vizeyi sözleşmenin öngördüğü 21 günlük geçiş izinlerine sahip sınır halkından da talep etmeye başlamışlardır. Bu nedenle sınırın her iki tarafında bu tür geçiş hakkına sahip olanlar Türk ve Rus konsolosluklarından ücretsiz vize talebinde bulunmaya başlamışlardır. Benzer durum, hayvanlarıyla birlikte Batum'daki kışlık meralarından yazları Ardahan'a geri dönen göçebe Kürtlere verilen geçiş kartlarıyla ilgili olarak oluşturulmuştur. Detisov, söz konusu Sözleşme gereğince meralar ile sınıra 15 km mesafedekilerin geçişlerinin düzenlenmesine ilişkin kurallara sıkı sıkıya uyulmasını sağlamak için çok çaba harcanması gerektiğini, bu konuda sıradışı bir tembellik ve dikkatsizlik olduğunu ifade etmiştir.⁴⁹

İlk zamanlar ücretsiz olan vize işlemlerinin daha sonra 15 altın ruble olması Artvin'den Batum'a tüm gidişleri durdurmuştur. Zira Batum'a peynir veya meyve satmaya giden bir köylü için vize ücreti oldukça yüksek bir meblağdır. Bu meseleye dair konsolosa başvuran

46 * Ayrıntılı bilgi için bk. Bay, "Osmanlı Gümrüğünde Bir Geçiş Belgesi: Pasavan veya Geçit Tezkeresi", s. 325-356.

47 ** Batum Limanı, Kırım Savaşı sonrası vapur seferlerinin gelişimi, buna karşın Anadolu'daki mevcut karayolu ağının yetersizliği nedeniyle yöre halkının, hatta Doğu ve Güney Doğu bölgesindeki halkın İstanbul gibi batı bölgelerine seyahat edebilmek amacıyla kullandıkları bir merkez olmuştur. Batum'un bu özelliği Çarlık ve daha sonra bir süre de Sovyet Rusya idaresinde sürmüştür. Örneğin, 1907 yılında İstanbul'a gidebilmek için eski Van Valisi Ali Paşa, Van-Erzurum-Revan-Tiflis güzergahından Batum'a ulaşmış, vapur beklerken uğradığı suikast sonucu hayatını kaybetmiştir. Bk. Turan, *Çarlık İdaresinde Batum, Acara, Artvin 1878-1914*, s. 275.

48 AVPRF, f. DPU, op. 5 b, d. 46, pa. 21, list 100.

49 AVPRF, f. DPU, op. 5 b, d. 46, pa. 21, list 101.

bazı Türkler, Batum'la ilişki kurmadan geçinemeyeceklerini, bu vize ücretiyle ürünlerini Batum'a götürmektense Çoruh'a atmanın çok daha karlı olduğunu savunmuşlardır. Detisov'a göre yerel Türk makamları da birkaç kez vize ücretlerinde indirimle gidilmesini talep etmişlerdir. Yüksek vize ücretleri Batum'a meyve, özellikle zeytin sevki konusunda yeni bir yöntemi ortaya çıkarmıştır. Buna göre birkaç tekne sahibi birlikte kayığı tam taşıma kapasitesine kadar yükler, arkadaşlarından biri bu ürünü taşır, sadece onun için vize öder ve satışı gerçekleştirmesi talimatını verirdi. Söz konusu yöntemde kayıkçılar kendileri için vize almayıp sadece malları sınıra kadar taşımış, burada tekneyi Rusya tarafında yaşayan tanıdık kayıkçılara teslim etmiş ve kayıkların dönüşünü sınırdaki Maradid köyünde beklemişlerdir. Bu durumda eşyanın taşıma ücreti mesafeyle orantılı olarak Rus ve Türk kayıkçıları arasında paylaştırılmıştır. Bazen Türk ve Rus tarafındaki kayıkçılar arasında ön anlaşma yoksa ve sınırda malların yeniden yüklenmesi gerekiyorsa, o zaman Rus tarafındaki kayıkçıların fırsattan yararlanarak üç kat fiyat aldıkları durumlar yaşanmıştır.⁵⁰

Sınır şeridinde 15 km mesafedekilerin sınırı geçmesine ilişkin Gürcistan-Türkiye Sözleşmesinin uygulanmasıyla bağlantılı olarak yeni zorluklar ortaya çıkmıştır. Gürcistan tarafındakiler mayıs ayından itibaren sözleşmedeki haklardan yararlanırken Türk tarafı için bu durum mümkün olmamıştır. Bunun nedeni, yerel Türk yetkililerin sözleşmenin içeriğine ve geçişlerin şekline dair hâlâ bilgi sahibi bulunmamasıdır. Sınır şeridindekilere sıradan Türk geçiş kartları verilmesi nedeniyle Rus sınır muhafızları tarafından bu geçişlere izin verilmemiştir. Bu durum karşısında halk kaymakam ve mutasarrıftan yardım talep etmiş, bu idareciler ise konsolosa başvurmuştur. Meselenin temel nedeni ise yeni düzenlemeye dair mutabakat metninin uzun süredir mutasarrıfın dairesinde durması, mutasarrıfın bunu kaymakama iletmemiş olmasıdır. Yeni geçişler için farklı bir geçiş formu hazırlanmış; ancak Trabzon'da basılan bu formlardan muhtemelen yerel idarenin ihmalinden dolayı halk haberdar edilmemiştir. Bu duruma dair Detisov, "*Ancak 10 gün sonra sınır şeridinde yaşayan köylüler yeni formda düzenlenmemiş geçiş kartlarıyla yanına geldiler*" ifadelerini kullanmıştır. Detisov, köylülere, Mutasarrıflığa gidip geçiş kartlarını değiştirmelerini aksi takdirde belirli bir ücret karşılığında daha kısa süreliğine genel vize vereceğini belirtmiş, bunun üzerine köylüler konsolosa 5 ruble ödemeyi tercih edeceklerini söylemişlerdir.

50 AVPRF, f. DPU, op. 5 b, d. 46, pa. 21, list 4-5. Kayıkçılık, Artvin'in iç kesimlerini denizle bağlantısını ve ticari ürün taşımacılığını sağlayan önemli bir uğraştır. Türk-Sovyet sınırı belirlenene kadar sancak sınırlarından geçen Çoruh Nehri üzerinde, Artvin'den Batum'a 10 km mesafedeki Kapandibi kasabasına kadar altı düz kayıkla ulaşım sağlanmıştır. Tüm yıl boyunca yolcu ve yük taşımacılığı yapılmakla birlikte, tek istisna nisan sonu-haziran başındaki taşkın zamanları olmuştur. Bu dönemde nehrin akıntısı hızlanmış, kayıklara zarar veren sualtında çok sayıda taş ortaya çıkmıştır. Bazı cesur kayıkçılar, normalde 7-8 saat süren Artvin-Kapandibi arasındaki yaklaşık 60 km olan mesafeyi 1 saat 45 dakikada kat edebilmişlerdir. Akıntı ve eğim sayesinde hızla aşağı ulaşan kayıkların geri dönüşü ise 3-4 gün sürmüştür. Sınırın belirlenmesiyle kayıkların çoğu Sovyet tarafındaki Batum'da kalmıştır. Artvin'de kalan kayıkların sayısı yaklaşık 15'tir. Artvin'de kayık yapım ücreti, Rus idaresinde yaklaşık 100 ruble iken 1922 itibarıyla 120 Türk kâğıt lirasıdır; AVPRF, f. DPU, op. 5 b, d. 46, pa. 21, list 17-20, 21-27.

Konsolos, aksi takdirde halkın bu işlemler için bir yerel yetkiliden diğerine sürükleneceğini, her birine *bahşiş* ödemek zorunda kalacağını belirtmiştir.⁵¹

Türk Hükümetinin, ekim ayının sonunda Sovyet Dış Ticaret Komiserliği (Vneştorğ) temsilcisinin Anadolu'daki faaliyetlerini yasaklaması üzerine Sovyet Rusya sınırlarından Türkiye'ye ve iş adamlarına vize verilmesi geçici olarak durdurulmuştur.⁵² Bu konuda İcra Vekilleri Heyeti Reisi Rauf [Orbay] Bey'in Aralov'a uyarı niteliğindeki 15 Kasım 1922 tarihli yazısında, Artvin'deki Rus konsolosunun Batum'a gitmek isteyen Türk vatandaşlarının pasaportlarını vize etmemesinin Rusya'nın Dış Ticaret Temsilcilerinin faaliyetlerini yasaklamasıyla aynı şey olarak kabul edilemeyeceği ve Türk yolcularının Sovyet topraklarında serbest hareketinin Moskova Anlaşması'nın IX'uncu maddesi ile onaylandığını hatırlatmış, bu hatadan geri dönülmesini belirtmiştir.⁵³

Diğer yandan vizesiz geçiş uygulamasının sınır bölgesinde yaşayanları kapsamaması, bu alanın dışında kalan Artvinli ve özellikle Ardahanlı büyükbaş hayvan tüccarlarının işlerinin kötüye gitmesine neden olmuştur. Bu tüccarlardan bazıları hayvanlarını, sınırı geçerken belirli avantajlardan yararlanan sınır şeridi sakinlerine zararına satmak zorunda kalmış, bazıları sığırlarını geri göndermiş, bazıları da hayvanlarını yüksek komisyon karşılığında fırsatçı celeplere vermiştir.⁵⁴ Detisov ise Türk Hükümeti'nin Sovyet Dışişleri ile ilgili yeni politikasının Türk ticaretine ne gibi zararlar verebileceğine dair tüccarlara açıklamalarda bulunmuştur.

51 AVPRF, f. DPU, op. 5 b, d. 46, pa. 21, list 36-39.

52 AVPRF, f. DPU, op. 5 b, d. 46, pa. 21, list 89.

53 Stefanos Yerasimos, *Kurtuluş Savaşı'nda Türk Sovyet İlişkileri (1917-1923)*, Boyut Yayın Grubu, İstanbul 2000, s. 534.

54 AVPRF, f. DPU, op. 5 b, d. 46, pa. 21, list 101.

Tablo 1. Artvin Konsolosluğu Tarafından Verilen Toplam Geçiş Kartı [Pasavan] Sayısı

	Mallarıyla pazara gidenler	Kayıkçılar	Kışlık meralarda sığırları olan göçebeler	Sınır Muhafızları		Daimi ikametgâhına dönen	Ortak kurumların geçici çalışanları	Tedaviye	Kıvarshan Fabrikası İdarecileri	Antantı	İş gezisindeki Türk yetkililer	Transitler	Diğer	Toplam
				Türk Vatandaşı	Eve dönen Rus vatandaşı									
Aralık 1921 İtibarıyla	65	41	36	“	“	6	“	“	13	“	“	4	5	170
1922	73	1	285	126	17	37	11	37	5	29	7	4	25	657
Toplam	138	42	321	126	17	43	11	37	18	29	7	8	30	827

Lütfen Unutmayın:
-*Buraya Batum'dan Kıvarshan fabrikasında geçici olarak çalışmaya gelen ve izabe sezonunun sonunda Batum'a dönen kişiler dâhildir.*
-*Yönetici, yardımcı ve şoför, Özel Daire'den aylık geçiş kartları aldığından, yalnızca Özel Daire geçiş kartının geciktiği nadir durumlarda Konsolosluğa başvurur.*
-*Buna Batum'daki eğitim kurumlarına gönderilen Ermeni çocukların yanı sıra akrabalarının isteği üzerine akrabalarının yanına gönderilen Ermeniler de dâhildir.*

Kaynak: AVPRF, f. DPU, op. 5 b, d. 46, pa. 21, list 102.

Borçka kaymakamı Sabri Bey'in Rus tarafında gözaltına alınması hadisesi Türk-Rus sınırındaki işleyişi göstermesi bakımından mühim bir örnektir. Artvin mutasarrıfı, Borçka kaymakamının Macahel nahiyesine^{55*} yapacağı ve bu sırada Türk-Gürcü sınırını geçip diğer taraftaki Kırmızı adlı mevkiide kısa bir mesafe kat etmesi gereken yolculuğu için Artvin Sovyet Konsolosu Detisov'dan vize talep etmiş, kaymakama yanındaki üç kişiyle birlikte geçiş kartı verilmiştir. Yolculukları iyi geçmiş ancak dönüş yolunda Gürcü sınır muhafızları tarafından gözaltına alınmışlar, kişisel ve resmî paralarının tamamı ile kilit şifrelerine el konularak Batum'a gönderilmişlerdir. Artvin mutasarrıfı, 9 Kasım akşamı Detisov'a ulaşarak tahliye için gerekli girişimlerde bulunmasını talep etmiştir.⁵⁶ Ertesi gün kaymakam yardımcısı Emin Bey'in Aşağı Maradidi'den gönderdiği telgrafa göre Macahel'den dönüşte Acara-Su'ya varmış ve belgelerine vize onayı almışlardır. Daha sonra Aşağı Maradidi güzergâhını takip edip sınır karakoluna vardıklarında sınır muhafızları tarafından aranmışlar, yanlarındaki para ile şifre anahtarına el konulmuştur. Ardından geceyi Maradidi'deki bir vatandaşın hakaretleri altında geçirdikten sonra Acara-Su'daki Özel Departman'a gönderilmeleri için hazırlık yapılmıştır. Bu süreçte Detisov bir konsolosluk çalışanını Mutasarrıflığın ayarladığı askeri bot ile Batum'a göndermiştir.⁵⁷ Batum'daki Türk Başkonsolosunun girişimi sayesinde kaymakam serbest bırakılmış ve el konulan eşyaları iade edilmiştir. Yanlış anlaşılardan dolayı

55 * 2020'li yıllara kadar kış aylarında yolların kapanması nedeniyle Macahel (Camili) ile dış dünya arasındaki ulaşım kesintiye uğramaktaydı. Acil durumlarda, özellikle hasta nakli söz konusu olduğunda, Gürcistan üzerinden Batum'a geçilerek Türkiye'ye giriş sağlanmaktaydı. Gaye Teksöz, *Sürdürülebilir Kalkınma Eğitimi İçin Biyosfer Rezervleri Camili'de Yaşam*, Ankara 2014, s. 37.

56 AVPRF, f. DPU, op. 5 b, d. 46, pa. 21, list 60; TDA, nr. 571/36108-142213-195; TDA, nr. 36108/142213-199.

57 AVPRF, f. DPU, op. 5 b, d. 46, pa. 21, list 90-92.

sınırdaki sık sık bu tür durumların yaşandığı belirtilerek olaya dair inceleme başlatılmıştır.⁵⁸ Detisov'a göre hadisenin sebeplerinden biri, geziye ilişkin telgraf bildiriminin Batum'a zamanında ulaşmaması ve sınır muhafız şefinin zamanında bilgilendirilmemesi idi.⁵⁹ Sonuç olarak diplomatik bir krizin eşliğinden dönülmekle birlikte Detisov Türk makamları nezdinde mahcup duruma düşmüş ve olayın yarattığı olumsuz izlenimi yumuşatmak için girişimlerde bulunmuştur.

4) Sovyet Karşıtları: Müslüman Ahali, Beyaz Muhafızlar, Denikin Subayları

Türk-Sovyet sınır hattı muhalif kesimlerin taraftar topladığı, güç kazandığı ve organize olduğu bir merkeze dönüşmüştür. Bu süreçte Batum önemli bir istihbarat ve Türkiye karşıtı propaganda merkezi haline gelirken⁶⁰ Artvin ise Sovyet karşıtları ve rejim mağdurlarının toplandığı bir yer kimliği kazanmaya başlamıştır. Öyle ki Gürcülerden baskı gören Acara İslam Cemiyeti ve Çürüksu İslam Cemiyeti azaları Artvin'e gelmiş, yardıma muhtaç haldeki üyelere aylık maddi yardım verilmesi kararlaştırılmıştır.⁶¹

Bunun yanında Detisov'un iddiasına göre Sovyet Acara halkının refah içinde olması, Türk tarafındakilerde Sovyetlere katılma isteği doğurmuş; Türk makamları ise bu etkiyi engellemek için sınırın daha dikkatli korunması ve Batum ile Aşağı Acara'nın Türkiye'ye bağlanması için faaliyet yürütülmesini planlamıştır. Bu çerçevede Sovyet idaresine karşı yeni rejim tarafından topraklarına el konulmuş Acara ileri gelenleri (molla ve beyler) ve Avukat [Yevgeniy Petroviç] Gegeçkori^{62*} faaliyet göstermişlerdir.⁶³ Geçmişte Batum ve Acara'nın Gürcistan'a bağlanmasını savunan Gürcistan Tahlis Cemiyeti'nden Aslan Bey Abaşıdzde⁶⁴ de yurtdışında Gegeçkori ile birlikte faaliyet yürütmüştür. Bir süre Artvin'de kalan Gegeçkori, Ağustos 1922'de Yukarı Acara'ya giderek diğer beyleri ziyaret etmiş, Aşağı Acara'da Bolşeviklerin işlendiği suçları anlatmış, "*Bolşevizm'in topukları altında inleyen Aşağı Acara'nın bu boyunduruktan kurtulup Türk kardeşlerine katılmayı sabırsızlıkla beklediğini*" belirtmiştir. Ayrıca Aşağı Acara ve Batum'un Türkiye'ye katılması halinde tüm Acara'nın

58 AVPRF, f. DPU, op. 5 b, d. 46, pa. 21, list 61; TDA, nr. 36108/142213 -197.

59 AVPRF, f. DPU, op. 5 b, d. 46, pa. 21, list 93.

60 Bu ödemelerde sıkıntı yaşandığı anlaşılmaktadır. TDA, nr. 571/34746-136886-23.

61 BCA, nr. 30-18-1-1 4 50 2; BCA, nr. 272-0-0-12, 40-40-10; BCA, nr. 272-0-0-12, 41-50-2.

62 * Yevgeniy Petroviç Gegeçkori (1881-1954), Moskova Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nden mezun olmuştur. 1917 Şubat Devrimi'nin ardından Güney Kafkasya Menşevik-SR'lerinin ilk toplantısında Askerler Konseyi'nin başkanı, 28 Kasım 1917'den itibaren de Güney Kafkasya Komiserliği'nin ilk başkanı olmuştur. Bolşeviklere karşı aktif olarak mücadele etmiştir. 2 Haziran 1918'de bağımsız Gürcistan Dışişleri Bakanı olarak atanmış, Kurucu Meclis'in 12 Mart 1919 tarihli kararıyla Dışişleri Bakanlığı ve 1921'de Adalet Bakanlığı görevlerini üstlenmiştir. 1921'de Gürcistan'ın işgalinden sonra Menşevik hükümetiyle birlikte ülkeden ayrılmıştır. Yurtdışında Bolşevik karşıtı faaliyetlerini sürdürmüştür ve Paris'te ölmüştür. Bk. *Kartuli Sabch'ota Entsik'lop'edia*, T. 3, Tbilisi 1978, s. 30.

63 AVPRF, f. DPU, op. 5 b, d. 46, pa. 21, list 45.

64 Mustafa Sarı, *Türkiye-Kafkasya İlişkilerinde Batum (1917-1921)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2014, s. 356.

birleşeceğini ve Batum'a kavuşacaklarını anlatmıştır. Yukarıdakilerin yanında Bakü'deki Rus ordusundan kaçan Albay Aziz Bey ise daha sonra Yukarı Acara'ya gidebilmek için Artvin'de Türkçe öğrenmiştir. Dahası Bolşevik karşıtlığıyla tanınan Jandarmanın Komutanı İbrahim Hakkı'nın liderliğini yaptığı yerel bir grup Batum'u ele geçirme planları yapmıştır.⁶⁵ Öte yandan Detisov'un Sovyet Acara halkının refah içinde olduğu, Türk tarafındakilerin de Sovyetlere katılma niyetinde olduğu iddiası, dönemsel bir tercih veya konsolosun propagandası olabilir ancak Gürcistan'da birkaç yıl sonra başlayan Sovyet karşıtı ayaklanmalar durumu daha farklı olduğunu göstermiştir. Batum Başşehbenderi Refet Bey'in "*Batum birkaç bin bahadır askerimizle zorlanmadan alınabilir. Buna Müslümanlar hatta Hristiyan Gürcüler bile yardım ederler*"⁶⁶ ifadesiyle Sovyet idaresine karşı yöre halkında bir tepkinin oluştuğu anlaşılmaktadır.

Detisov'a göre Sovyet Rusya'nın Türkiye'de komünist propagandadan kaçındığına dair konsolosluğun açıklamaları ikna edici olmamıştır.⁶⁷ Bu nedenle konsolosluk ve konsolosluk çalışanları, Türk devleti tarafından farklı usullerle takip edilmişlerdir. Bu duruma örnek olarak konsoloslukta çalışan Ermeni kadınla ilgili yaşanan bir olay dikkate değerdir. Konsoloslukta temizlikçi olarak çalışan Ermeni kadın, çok iyi tanıdığını söylediği iki Türk'ün Bolşeviklere katılmaya karar verdiklerini, ancak konsolosluğa gelmekten korktuklarını, bu nedenle konsolosun kendilerini geceleyin kabul ederek dinlemesini istemiştir. Konsolos, ilk başta isteklerini anlamazlıktan gelip kabul saatlerinde konsolosluğa güvenle gelebileceklerini söylemiştir. Bir süre sonra, aynı hizmetçi aracılığıyla artık sayılarının iki değil, yaklaşık kırka ulaştığı, komünist olmak istedikleri, Türk hükümetinden memnun olmadıkları yönünde ifadelerde bulunmuşlardır. Detisov ise bu iki kişinin jandarmada görev yaptığını öğrenmiş, bunun üzerine herhangi birinin RSFSC vatandaşı olmak isterse konsolosluğa başvuruda bulunması gerektiğini, konsolosluğun komünistlere kabul konusunda bir hizmeti olmadığını belirtmiş ve hizmetçi Ermeni kadının işine de son vermiştir.⁶⁸

Artvin'deki Alman Siemens firmasına ait Kuvarshan Bakır Fabrikası Sovyet karşıtı faaliyetlerin göze çarptığı merkezlerdendir. Rus personelin bir kısmı Ekim Devrimi öncesinde Rusya'ya dönmüş, kalanlar ise muhtemelen Gürcistan'ın bölgeyi işgali ve bu toprakların Türkiye'ye devredilmesi gibi gelişmeler nedeniyle ayrılamamışlardır.⁶⁹ Rus idaresinde Artvin sancağındaki toplam Rus vatandaşı sayısı 500 iken, 1922'nin başlarında 100'e kadar düşmüştür. Bunların neredeyse tamamını fabrikadaki çalışanlar oluşturmuştur.⁷⁰ Buna ek olarak, Rusya'daki İç Savaş nedeniyle Bolşeviklerden kaçanlar arasındaki Beyaz

65 AVPRF, f. DPU, op. 5 b, d. 46, pa. 21, list 45-47.

66 TDA, nr. 571/34746-136887-15.

67 AVPRF, f. DPU, op. 5 b, d. 46, pa. 21, list 114.

68 AVPRF, f. DPU, op. 5 b, d. 46, pa. 21, list 7.

69 Raviç, *Voyna Bez Fronta*, s. 213.

70 AVPRF, f. DPU, op. 5 b, d. 46, pa. 21, list 4-6.

Ordu^{71*} mensupları da fabrikaya sığınmışlar, herhangi bir teknik bilgi veya uzmanlığa sahip olmadıklarından ulaşım ve posta hizmetlerinde istihdam edilmişlerdir.⁷² Detisov, Rus Beyaz Muhafızlarını *baş ağrısı* olarak adlandırmış, Sovyet Rusya hakkında diğer çalışanlar ve yerel Türkler arasında yalan haber yaymakla, savaş hazırlığı yapıldığına dair halk arasında endişe yaratmakla itham etmiştir.⁷³

Kars Antlaşması'nın özel şartları nedeniyle Beyaz Ruslara Karadeniz vilayetleri ve İstanbul'daki eski Rus vatandaşları gibi Sovyet vatandaşı olma imkanı verilmemiştir. Beyaz Rusların bir sürede daha Artvin'de kaldıkları anlaşılmaktadır. Detisov'un halefi Raviç'in ifadesiyle "...Batum'a bir taş atımı uzaklıkta yaşıyorlardı ama onunla hiçbir bağları yoktu". Bu denli kısa mesafeye rağmen Batum'la haberleşme imkânları kalmamış, sadece İstanbul ile posta iletişimleri sürdürmüşler; oradaki Rus kitapçılar aracılığıyla *Poslednie Novosti* (Son Haberler) ve *Vozrojenie* (Yeniden Doğuş) veya *Press du Soir* (Akşam Basını) adlı Beyaz Muhafız gazetelerini temin etmişlerdir.⁷⁴

Konsolosluk tesisteki işçilere temkinli yaklaşmış ve haklarında ayrıntılı çalışmalar yürütmüştür. Bu noktada emsal olması bakımından, 1922 yılının baharında Batum'dan getirilen Vinogradov adlı kişi, fabrikada Sovyet karşıtı ajitasyon yürütmeye başlamış, kendisine karşı gelen Sovyet taraftarı bir işçiyi dövmüştür. Detisov, bunun üzerine fabrika müdürüne, eğer Rus Beyaz Muhafızlarına sempati duyduğu şüphesine kapılmasını istemiyorsa, Vinogradov'un derhal Batum'a gönderilmesini önermiştir. Bunun üzerine müdür görevden aldığını ancak şahsın Batum'a dönmeyi düşünmediğini ve Vali'den Trabzon'a geçiş izni aldığını bildirmiştir. Konsolosluğun talebiyle Bolşevik karşıtları fabrikadan ihraç edilmiştir. Genel itibarıyla bu kişiler Artvin mutasarrıfından Trabzon'a geçiş izni alarak İstanbul'a gitmişlerdir.⁷⁵ Diğer yandan fabrika yönetimi, Detisov'a muhbirlik yaptıklarından şüphelendikleri işçileri kovmuştur. Detisov, eylül ayında Özerk Acara Halk Çalışma Komiseri ve Kars Rus Başkonsolosu Miroviç [Arno Miroviç Aleksandr Yakovleviç] ile birlikte fabrikayı ziyaretinde Sovyet karşıtı faaliyetleri olanların işten çıkarılacağına dair yönetimden söz almıştır.⁷⁶ Sonuç olarak fabrika, Sovyet karşıtı eylemlerin bir merkezi haline gelse de Detisov'un yerel idare ve fabrika yönetimiyle temasları neticesinde bu tür faaliyetler büyük ölçüde engellenmiştir.

71 * Beyazlar veya Beyaz Muhafızlar Çarlık Rusyası'nın askeri kuvvetlerinin bir bölümünü oluşturmuştur. 1917 Ekim Devrimi'nden sonra Bolşeviklere karşı saldırıya geçmişler ve Rus İç Savaşı'nı başlatmışlardır. Bu dönem boyunca gerçekleşen Beyaz Terör'ün sorumlusu sayılmışlardır.

72 Raviç, *Voyna Bez Fronta*, s. 214.

73 AVPRF, f. DPU, op. 5 b, d. 46, pa. 21, list 4-6.

74 Raviç, *Voyna Bez Fronta*, s. 213.

75 AVPRF, f. DPU, op. 5 b, d. 46, pa. 21, list 36-37.

76 AVPRF, f. DPU, op. 5 b, d. 46, pa. 21, list 46-47.

5) Sovyet Propagandası

Detisov, toplumun görece eğitilmiş kesimleri olan subaylar, öğretmenler ve memurlarla tanışıklık kurmak suretiyle Türkiye için Sovyet Rusya'dan daha özverili ve samimi bir dost olmadığı ve olamayacağı, Türkiye'nin Rusya'dan uzaklaşırsa derhal parçalara ayrılacağı fikrini savunmuştur. Resmi gün ve bayramları propaganda için bir fırsat olarak görmüştür. Konsolosluğun yerel idare ile yakın ilişkileri birçok yeni faaliyetinin önünün açılmasını sağlamıştır. Artvin-Trabzon arasındaki posta ilişkileri gelişmiş; Trabzon, Ankara ve İstanbul gazetelerinin temin edilmesiyle Artvin'de bir okuma odası açılmıştır. Detisov, bunun önemini şöyle ifade eder: “*Şimdi bu okuma odası Sovyet Rusya'ya karşı sempatiyi yayma konusunda bana çok yardımcı oluyor, çünkü buraya gelen tüm gazeteler Rus-Türk ilişkileri, Rusya, Cenova, Rus-Alman Birliği vb. hakkında makaleler ve notlarla dolu.*”⁷⁷

Aylık “edebi, ilmî ve pedagojik” *Yeşil Yuva* adlı derginin ilk sayısı bir grup öğretmen tarafından Ağustos 1922 tarihinde yayımlanmıştır. Artvin'de matbaa olmadığı için Trabzon'da basılmıştır. Editörlerin dergiyi hediye ettiği Detisov, Artvin'in tüm aydınlarını değerli kültür hizmetlerinden dolayı tebrik etmiştir. Raporunda derginin hedeflerini özetleyen başyazıyı kısaca şöyle vermiştir:⁷⁸

“Artvin bölgesi 40 yıl boyunca Çarlığın baskısı altındaydı ve bu süre zarfında ülkeyi kültürel olarak tamamen katletti. Bölgedeki Türk nüfusu köle haline getirildi. Ama nihayet doğuda, Çarlığın kara bulutlarını dağıtan, halkımızı baskıdan kurtaran ve onlara anavatanlarına dönme hakkı veren bir şafak söktü. Buraya geldiğimiz ilk günlerden itibaren çok büyük bir görevle karşı karşıya kaldık: Çocuklar için okullar açarak ve ebeveynleri için gazeteler yayımlayarak son derece geri kalmış nüfusun kültürel düzeyini yükseltmek. Yetişkinlerin yarım asırlık chealet uykusundan uyanması, genç nesillerin ise gelecek hayata hazırlanması gerekiyor. Anne-babaların kültürel seviyelerinin çocuklarından neredeyse hiç farklı olmaması nedeniyle dergide yayımlanan yazıların önemli bir kısmı çocukların seviyesine göre uyarlanacaktır.”

Derginin editörü [Ali Rıza Bey], yerel bir okulda müfettiş olarak görev yapıyordu. İlk sayıdan sonra müfettişin Ardahan'a atanmasıyla derginin ikinci ve üçüncü sayıları Ardahan'da yayımlanmıştır. Böylece Artvin bir süre daha yayın organından mahrum kalmıştır. Ancak Kasım ayı başında editörü Avukat Osmanzade ve yayıncısı tüccar Keleşzade Hasan haftalık yerel *Artvin* gazetesini çıkarmaya başlamıştır. Artvin'de matbaanın olmayışı nedeniyle gazete Trabzon'da basılmıştır. Detisov, ilk sayıdaki kısa bir başyazıda gazetenin bölgeye ışık tutmayı amaçladığı, Türk halkının emperyalistlere karşı mücadelesinin uzun bir yazıyla anlatılmasına rağmen Sovyet Rusya'nın bu mücadeleye karşı tutumuna ilişkin bir kelime bilgi olmamasına dikkat çekmiştir. Ayrıca gazetede, Müttefiklerin Rusya'nın Boğazlar Sorunu'nun çözümüne

77 AVPRF, f. DPU, op. 5 b, d. 46, pa. 21, list 8-10.

78 AVPRF, f. DPU, op. 5 b, d. 46, pa. 21, list 40.

katılmasına izin vermek istemediğine, ancak önlemlerin alındığına ve buna izin verildiğine dair kısa bir not vardır. Dolayısıyla gazetenin daha ilk sayısından itibaren Türkiye'nin Rusya ile ilişkileri hakkında konuşmaktan kaçınıldığı anlaşılmıştır. Aynı sayıda sancaktaki Şavşat ve Ardanoç kazalarında iki okuma odasının daha açıldığı bildirilmiştir.⁷⁹

Sovyet yetkilileri, Çarlık düzenine eleştiriler getirmekle birlikte bu dönemin vergi, ulaşım, ticaret gibi alanlardaki uygulamalarını propaganda aracı olarak da ön plana çıkarmıştır. Çarlık idaresi Elviye-i Selâse halkını kendi sistemine ısındırmak amacıyla Osmanlı dönemine kıyasla daha az vergi almıştır. Konsolos Detisov'a göre önce Rus idaresi altında hafif vergilere alışmış, ardından savaş döneminde büyük zarar görmüş Artvin çiftçileri için hasadın 1/7'sine eşit olan aşar vergisini kabullenmek zordu. Bu nedenle çiftçiler durumları düzelene kadar Ruslar zamanında alınan aşara göre daha az ve uygun olan "Demirbaş"^{80*} vergisinin uygulanması için Ankara Hükümeti'ne müracaat etmişlerdir. Bu vergide her köye belirli bir miktar vergi yazılmakta, bu miktar kır yetkilileri tarafından refah durumlarına göre mükelleflere dağıtılmaktaydı. Bu nedenle 1921'de Türk hükümeti sadece miktarını biraz artırmak suretiyle Demirbaş uygulamasının sürdürülmesini kabul etmiştir. 1922 yılında uygulama, vergi oranı bir miktar artırılmakla birlikte sürmüştür. Böylelikle yıldan yıla ödenen farklı miktarda vergiler ortaya çıkmıştır. Örneğin Orcoh [Oruçlu] köyünün ödenen vergi miktarı Rus yönetiminde 90 ruble, 1921'de 68 kâğıt lira ve 1922'de 268 lira olmuştur. Melo köyünün de yaklaşık aynı büyüklükte ve zenginlikte olmasına rağmen 1922'de ödenen vergi miktarı yaklaşık 1.000 lira olmuştur. Sovyet yetkililer Anadolu'daki yetersiz ulaşım imkanlarına her fırsatta değinmiş, seyahat zorluğundan şikayet etmişlerdir. Bu durum Artvin'in dış dünya ile bağlantısını da etkilemiş, bu ihtiyaca binaen Hopa-Borçka arasında bir otoyol inşasına başlanmış; ancak kısa sürede tamamlanması planan yol işçi ve gerekli malzeme eksikliğinden tamamlanamamıştır.⁸¹

Sovyet konsolosu Detisov gibi, halefi Raviç'in de benzer faaliyetleri CHP Mıntıka Müfettişi ve Amasya Mebusu Esat Bey'in dikkatini de çekmiştir. Buna göre Artvin konsolosluğu tam bir siyasi ajan gibi çalışmış, bölgedeki eski ve yeni idare arasındaki birçok farklılığı propaganda aracı yapmıştır. Esat Bey bu faaliyetleri şöyle belirtmiştir:⁸²

79 AVPRF, f. DPU, op. 5 b, d. 46, pa. 21, list 67-68.

80 * "Batum Mebusu Edib Bey ve rüfekasının, Artvin, Ardahan ve Kars livalarında Aşar ve Emlâk vergilerinin birleştirilip demirbaş namıyla cibayet edilmesine dair kanun teklifi (2/339)". Edip Bey, her ne kadar bu vergi Rus idaresinde alınsa da bir tür Rus Kanunu olarak kabul edilemeyeceğini, çünkü Rusya'nın başka bir yerinde uygulanmadığını, verginin temelini Elviye-i Selâse halkının Rus hükümetiyle uyuşması olarak kabul eder. Batum Mebusu Edib Bey, (14.07.1337), *Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi*, Devre: 1, İctima Senesi: 2, TBMM Matbaası, c. XI, Ankara 1958, s. 241, 245, 248, 255.

81 AVPRF, f. DPU, op. 5 b, d. 46, pa. 21, list 48-49.

82 CHP Mıntıka Müfettişi ve Amasya Mebusu Esat Bey, hazırladığı raporunda Artvin'deki Sovyet Rusya Konsolosu (Yahudi) Raviç'in fevkalade zeki ve kurnaz birisi olmasına karşılık, Batum'daki Türk şehbenderinin ihtiyarlığı ve çekingenliği nedeniyle faydalanabileceği adamlarla temas etmekten çekindiğini ve hiçbir faaliyet gösteremediğini belirtmektedir. Bk. BCA, nr. 030-10-78-518-10.

“Rus idaresindeyken maktu vergi veren halkın şimdi çeşitli ve ağır vergiler vermek zorunda kalması, ürünlerin piyasaya arzı için bir çıkış kapısı bulunmaması, Hopa-Borçka yolunun bir türlü yapılamaması, tütün konusunda halka zorluklar çıkarılması, bölgede Ziraat Bankası şubelerinin bulunmaması, içki üretimi konusundaki kısıtlamalar nedeniyle meyvelerin çürümeye mahkûm olması.”

6) Sovyet Konsolosluğunda Kutlamalar, Ziyafetler, İftarlar

Detisov'un yerel idare ile sorunlu başlayan ilişkileri mart ayı sonlarına doğru daha temkinli ve yakın ilişkilere dönüşmüştür. Özellikle sık sık yerel idarecilerle birlikte gezilere, resmi yemeklere katılmaya başlamış ve hatta konsoloslukta iftar dahi vermiştir. 1922 yılı boyunca konsoloslukta 1 Mayıs Bayramı, Kazım Karabekir'in gelişi, Türk ordusunun cephedeki zaferleri ve Saltanatın kaldırılması adına olmak üzere dört ziyafet düzenlenmiştir.⁸³

Artvin mutasarrıfı ve garnizon komutanı olmak üzere birçok memur, öğretmen ve tüccar 1 Mayıs İşçi Bayramı'nda konsolosu ziyaret etmiştir. Bu ziyaretlerin temel konusu “*Sovyet Rusya'nın artan gücü ve Doğu'nun köleleştirilmiş halklarına karşı dostane tutumu*” olmuştur. Bu noktada Detisov, bayramı yerel otoritelerle daha yakınlaşmak ve Sovyet Rusya'ya olan sempatiyi artırmak için kullanmıştır. Bu amaçla konsolosluk personeli kırmızı kumaş üzerine bir Kızıl Ordu askeri ile vatani savunan bir Türk askerinin tasvir edildiği, İtilaf Devletleri'ne göndermelerin yer aldığı, altında Türkçe “*Artık Soyulmamıza İzin Vermeyeceğiz*” ibareli bir poster hazırlamıştır. Ön cepheye asılan poster tüm Artvinlilerin konsolosluğun önüne toplanmasını sağlamıştır. Bunun yanında kırmızı kumaş üzerine Türkçe şu sloganların yer aldığı küçük posterler de asılmıştır:

- a) *Yaşasın iki büyük halk olan Rus ve Türk halklarının kardeşlik birliği*
- b) *Emperyalist soygunculara utanç verici kölelik yapmaktansa, adil bir savaşta ölmek daha iyidir*
- c) *Kendini İtilaf Emperyalistlerine satan Sultan'ın hükümeti kahrolsun, yaşasın T.B.M.M.*
- d) *1 Mayıs, tüm dünyadaki işçilerin bayramıdır. ...Yaşasın Doğu Halklarının Sovyet Rusya ile Büyük Birliği*

Kutlamalar akşam da sürmüş, renkli kâğıt fenerlerle konsolosluk aydınlatılmış, ön cephedeki posterin yerine büyük ışıklı bir⁸⁴ poster asılmış ve havai fişek gösterisi yapılmıştır. Detisov'a göre 1 Mayıs kutlamaları Artvinliler için daha önce görülmemiş, hafızalarına güçlü bir şekilde kazınmış parlak bir hadise olmuştur.

Konsoloslukta ayrıca Detisov'un “*Güneş battıktan sonra yemek yemenin caiz olduğu bir ziyafet...*” diye tanımladığı bir iftar düzenlenmiş, yerel yönetimin önde gelen temsilcilerinin neredeyse tamamı davet edilmiştir. Bu tür faaliyetler neticesinde yerel idarecilerin Sovyet

83 AVPRF, f. DPU, op. 5 b, d. 46, pa. 21, list 117.

84 AVPRF, f. DPU, op. 5 b, d. 46, pa. 21, list 11.

Rusya'ya bakış açısının olumlu yönde değiştiği, birkaç ay önce iki hafta içinde Batum'u almayı^{85*} planlayan komutanın söylemini değiştirerek “Eğer koşullar, hükümetimizin şimdi Rusya'ya savaş ilan etmek zorunda kalmasına neden olsaydı, o zaman bu savaş, Türk halkının ve ordusunun önünde haklı gösterilemez ve bu nedenle bunu yürütmek imkânsız olurdu” dediği iddia edilmiştir.⁸⁶

Rusya tarihinin önemli safhalarından biri olan 1917 Ekim Devrimi, Rusya'da Jülyen takvimine göre 25 Ekim, Miladi takvime göre ise 7 Kasım'da gerçekleşmiştir. Devrimle birlikte Petrograd'daki Geçici Hükümet devrilmiş, yönetimin Lenin liderliğindeki Bolşeviklere geçmesiyle Sovyetler Birliği kurulmuştur. Bu önemine binaen Devrimin 5. yıl kutlamaları konsolosun ifadesiyle en geniş izleyici kitlesine ulaştırılmaya çalışılmıştır. 6 Kasım akşamından itibaren konsolosluk binası bayrak ve posterlerle süslenmiş, akşam havai fişek gösterisi yapılmış, ertesi akşam da gösteriler sürmüştür. Gündüz ziyafet verilen, akşam ise gösteri yapılan tiyatro binasının içi Türk-Rus bayrakları ve sloganların yer aldığı büyük pankartlarla süslenmiştir. Akşamleyin gösteri esnasında posterler ışıklandırılmış ve konsolosluğun dışını süsleyen büyük yıldız posterleri iki gece boyunca sergilenmiştir.⁸⁷ 7 Kasım'daki ziyafete memur, öğretmen, din adamı gibi yaklaşık 70 kişi davet edilmiştir. Akşamleyin Artvin Muallimler Cemiyeti^{88**} günün önemine binaen bir gösteri gerçekleştirmiştir. Günün anlam ve öneminden dolayı Kuvarshan'daki işçiler 6 Kasım saat 14.00'te çalışmayı bırakmışlar, onlarla birlikte üç İranlı işçi de kutlama yapmış, bu duruma fabrika yönetiminden herhangi bir müdahale gelmemiştir. Fabrikada çalışan bir grup Rus vatandaşı işçi de kutlamalara katılmak amacıyla 15 km yürüyerek Artvin'e gelmişlerdir.⁸⁹

7) Kazım Karabekir Paşa'nın Artvin'i Ziyareti

Konsolos Detisov'un yerel idarecilerle artık iyi ilişkiler kurduğu günlerde, Kazım Karabekir Paşa Artvin'i ziyaret etmiştir. Bu ziyarete dair Detisov'un raporlarında Paşa'nın günlüğündekilerden daha fazla bilgi vardır. Kazım Karabekir'in yaklaşık on gün süren Artvin ziyaretine dair anılarında kronolojik kısa bilgiler mevcuttur. Buna göre Paşa, 9 Ağustos 1922 Çarşamba günü bir dizi teftiş çerçevesinde Ankara'ya kadar uzanan yolculuğuna başlamıştır. Öncelikle beraberindekilerle Sarıkamış'tan trenle Kars'a gelmiş, ertesi gün Ardahan'a ulaşmıştır. 14 Ağustos'ta Artvin'e hareket etmiştir. Akşam saat 7.00'de “Hava

85 * Daha sonra 13 Ekim 1921 tarihli Kars Antlaşması ile Kars ve Ardahan Türkiye'de kalmış, Batum ise Gürcistan'a verilmiştir. Bu dönemde Batum'un geri alınacağına dair umudun devam ettiği anlaşılmaktadır.

86 AVPRF, f. DPU, op. 5 b, d. 46, pa. 21, list 12.

87 AVPRF, f. DPU, op. 5 b, d. 46, pa. 21, list 60.

88 ** Cemiyet 12 Ağustos 1922'de kurulmuştur. Cemiyetin sekreteri Merkez Numune Mektebi öğretmeni Reşit, yönetim kurulu üyeleri ise aynı okulun öğretmenlerinden Fethi, Fahri, Hüseyin Ulvi ve Cemal Beylerdir. Bk. Mesut Çapa, “Milli Mücadele Döneminde Artvin”, *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, sayı 13 (2012), s. 128.

89 AVPRF, f. DPU, op. 5 b, d. 46, pa. 21, list 58-60.

kapalı, bulutların içinde yürüdüğü dediği Artvin'in Hertus^{90*} köyüne, ertesi gün Ardanoç'a ve 16 Ağustos Çarşamba günü Artvin'e ulaşmıştır. Burada hükümet binası yanındaki ikametgâhında kalmıştır. Cuma günü, akşamleyin mektep müsamesesine katılmış, ardından Kuvarshan, Borçka ve Murgul'u ziyaret etmiştir. 25 Ağustos Cuma günü, Hopa üzerinden "Gazal" adlı römorkörle Trabzon'a doğru yola çıkmıştır.⁹¹

Konsolos Detisov'un, ziyaretten yaklaşık bir ay sonra, 25 Eylül 1922 tarihli raporunda, Karabekir Paşa'nın günlüklerinde yer almayan birçok ayrıntı bulunmaktadır. Buna göre Paşa, Ağustos ayının ilk yarısında karargâhından 7 subay ve 40 süvari eşliğinde sınır bölgelerini teftiş etmiştir. 2'nci Hudut Tümeni Karargâhının bulunduğu Ardahan'da birkaç gün mola vermiş, tümenden bazı birliklerin yer aldığı Cah-su, Satlel-Rabat ve Ardanoç'u ziyaretinin ardından 16 Ağustos'ta Artvin'e gelmiştir. Ziyareti şerefine düzenlenen bir toplantıda hoş geldin konuşması yapmış; Detisov'un Karabekir için sarfettiği lider ve devrim Türkiyesi'nin ilk önderlerinden biri sözlerine, uzun bir konuşmayla karşılık vermiştir. Konuşmanın içeriği kısaca şöyledir:

*"Önceki Rus-Türk çekişmesi bir hataydı ve Sultan ile Çarlık hükümetlerinin suçudur. Artık Rus ve Türk halkları özgürce iradelerini ve isteklerini ifade etme fırsatına sahip olduklarından, özlemlerinin aynı olduğu ortaya çıkmıştır. O zamana kadar ezilen halkların özgürlüğü ve bağımsızlığı için emperyalizme karşı mücadelede, bu ortak amaç uğrunda çabalayan her iki halk da birbirini takdir etmeyi ve saygı duymayı öğrenmiştir. Rus halkının askeri gücü artırmak, aynı zamanda onu yükseltmek için bize verdiği sonsuz kardeşlik desteği, kalplerimizi Sovyet Rusya lehine kazanmıştır."*⁹²

Kazım Karabekir, iki kardeş halkı birbirine yakınlaştırmanın güçlü bir yolu olarak, Rusça öğrenimini açtığı okullarda yaymaya çalıştığını belirtmiştir. Sovyet Rusya'nın silah ve diğer yardımlarda bulunduğunu, Kafkas sınırının tam güvenliğini sağladığını, buna karşın Türklerin yeterince teşekkür edemediğini eklemiştir. Bununla birlikte Sovyetlerin sınır komşuları Türkler değil de Taşnaklar ya da İngilizler olsaydı, Rusya Sovyetleri için durum çok daha kötü olurdu, şeklinde bir beyanda bulunmuştur. Artvin yetkilileriyle yaptığı görüşmede açtığı meslek okulları öğrencilerinden oluşan 14. Alay'ın örgütlenmesinden Ankara'nın memnun olmamasından ve müdahalede bulunmasından yakınmıştır. Ayrıca Artvin Mektebi öğrencilerini de bu alaya almıştır.⁹³

Paşa'nın şehre gelişi şerefine Artvin şehir meydanında kurban kesim töreni yapılmış ve dualar edilmiştir. Muallimler Cemiyeti ve Detisov tarafından iki ziyafet düzenlenmiştir.

90 * Farklı kaynaklarda Hertus, Hertvis, Hertvis adlarıyla anılan köy, günümüzde Artvin Ardanoç'a bağlı Konaklı köyüdür.

91 Kâzım Karabekir, *Günlükler (1906-1948)*, Çeviriyazı: Budak Kayabek, haz. Yücel Demirel, Yapı Kredi Yayınları, II, İstanbul 2009, s. 806-809.

92 AVPRF, f. DPU, op. 5 b, d. 46, pa. 21, list 41.

93 AVPRF, f. DPU, op. 5 b, d. 46, pa. 21, list 42-43.

Birliğin ziyafetine yaklaşık 150 kişi katılmıştır. Detisov için hemen Paşa'nın yanında bir yer tahsis edilmiştir. Burada okul müfettişi, Paşa ve Detisov birer konuşma yapmışlardır. Ardından Paşa, açtığı yetimhane, sıhhiye kursları, meslek okulları vb. yerlerdeki öğrencilerin çalışmalarını ile jimnastik ve spor faaliyetlerine dair fotoğraflarından oluşan bir koleksiyonu konsolosa göstermiştir. Bu eğitim yerleri ve öğrencilerinden duyduğu gururu saklamayan Paşa, konuşmasında şunları söylemiştir:

“Yetimhanelerimin ve okullarımın öğrencileri, artık yeni prensiplerle yetiştirilen Rus çocuklarının gerçek kardeşleri olacaktır. İyi okullar ve yetimhaneler açmak için elimden gelenin en iyisini yapmaya ve ekonomik gücümü kullanmaya çalışarak Sovyet Rusya'da büyük ölçekte yapılanı burada çok mütevazı bir ölçekte yapıyorum.”

Detisov, Karabekir Paşa'yı ziyareti boyunca yakından gözlemlemiş ve söylemlerini kayıt altına almış veya aldırıştır. Bizzat şahit olmasa da Karabekir'in Mustafa Kemal Paşa'nın Milli Mücadele'deki faaliyetlerine dair kendi yakın çevresine *“Kemal boşuna savaş veriyor, zaten ülkenin nihai yıkımından başka bir şey başaramayacak”* şeklinde bir ifadeye bulunduğu, ülkenin ekonomik kalkınması ve kültürel seviyesinin yükseltilmesi uğrunda barış yapmanın çok daha yerinde olacağını belirttiğini aktarmıştır.⁹⁴ Konuya dair fazla ayrıntılı bilgi vermeyen konsolos, Karabekir'in Artvin'den ayrılmasının ardından, yerel meclis üyelerinden birinin, Artvin mebusunun Ankara'daki mecliste değil de, aynı haklara sahip Kars'taki mecliste oturmasının daha uygun olacağına dair yakın çevresiyle yaptığı konuşmaları ihtiyatlı bir şekilde dillendirmiştir. Ankara'nın buna razı olmayacağına dair itirazlar yükseldiğinde ise, halkın kararının bu yönde olması durumunda, Ankara'nın onayına gerek kalmayacağını, Karabekir Paşa'nın da bunu kabul edeceğini savunmuştur. Ancak Türk ordusunun Büyük Taarruz'a başlamasıyla birlikte, Kars Meclisi'ne dair söylentiler sona ermiştir.⁹⁵

8) Detisov'a Göre Artvin'de Sosyo-Ekonomik Değişim

Artvin Konsolosu Aleksandr Detisov'un Mayıs 1922 tarihli “Artvin Sancağı” başlıklı raporu sosyo-ekonomik yapıya ilişkin önemli bilgiler sunmakla beraber 1921 öncesi ve sonrası yaşanan değişimi de göstermektedir. Mesela sancak nüfusunun 1914'te yaklaşık 70.000 iken savaş ve göçler nedeniyle % 35'ten daha fazla düşerek 1921'de 45.503'e indiği raporda yer almaktadır.⁹⁶

Detisov'un raporuna göre Artvin'deki tarımsal faaliyetlerde ilkel yöntemler hakimdir, demir pulluk yoktur, yöredeki karasaban ise Ruslarınkine göre oldukça hantal ve amatördür.

94 Orijinal metin şu şekildedir: *“напрасно Кемаль ведет войну, все равно он ничего другого не добьется, кроме окончательного разорения страны...”* AVPRF, f. DPU, op. 5 b, d. 46, pa. 21, list 43.

95 AVPRF, f. DPU, op. 5 b, d. 46, pa. 21, list 43.

96 AVPRF, f. DPU, op. 5 b, d. 46, pa. 21, list 17-20.

Ortalama bir çiftçi ailesinin sahip oldukları iki çift öküz, üç-dört inek, birkaç keçi, koyun ve ufak bir meyve bahçesinden ibarettir. Savaş döneminde ekmek yeterli olmamasından dolayı Batum'dan getirilmiştir. Bu ihtiyaca binaen tütün arazilerine ekmeklik buğday, arpa, mısır ekilerek ekmek ihtiyacı karşılanmıştır. Bu nedenle tütün yetiştiriciliği arka planda kalmıştır.⁹⁷ Savaş öncesi sancak genelinde 120 bin puda kadar olan tütün üretimi savaş sırasındaki azalan ekim nedeniyle 1921'de 5 bin puda kadar düşmüş, 1922'de rekoltenin hedefi 20 bin pud olmuştur.⁹⁸

Artvin'de dericilik ve ayakkabıcılık dönem itibarıyla yaygın bir uğraştır. 1914'teki savaş öncesine kadar Artvin'de yıllık üretimleri 7.000 adet büyükbaş ve 40.000 adet küçükbaş deri olan dört deri atölyesi mevcuttur. 1922'de bu zanaatın ustalarından sadece iki kişi kalmış, yıllık üretim yaklaşık 2.000 büyükbaş ve 10.000 küçükbaş düşmüştür. 1914'e kadar ayakkabı ustası sayısı 25, yıllık üretim 150-160.000 çift ayakkabı iken 1922'de usta sayısı 20'ye, ayakkabı üretimi ise 10.000 çifte kadar düşmüştür. Bu üretim Artvin'in Rus idaresinde olduğu dönemde Kuban Oblastı başta olmak üzere Kafkasya piyasasına satılmış, yeni idarede ise yerel ihtiyacı karşılamıştır. Bu işletmeler genellikle küçük ölçekli, tek bir çalışanla üretim yapan yerlerdir.⁹⁹

Tablo 3. 1922 Yılında Artvin Şehrindeki Zanaat ve Zanaatkârlar

	Müslüman	Ermeni	Rus	Toplam
Manifatura dükkânı	22	1	-	23
Küçük dükkân	36	8	1	45
Terzi	3	3	-	6
Çarıklı	20	5	-	25
Kunduracı	3	2	-	5
Demirci	1	5	-	6
Kasap	-	4	-	4
Derici	2	-	-	2
Lokantacı	3	-	-	3
Kahvehaneci	8	1	-	9
Değirmenci	7	1	-	8
Ekmekçi	5	1	-	6
Doğramacı	2	-	-	2
Çilingir	1	1	-	2
Saat ustası	2	1	-	3
Berber	4	1	-	5

Kaynak: AVPRİ, f. DPU, op. 5 b, d. 46, pa. 21, list 25-26.

Yeni sınırlarla Artvin sancağının Batum'dan ayrılması yöredeki ticari faaliyetleri hızla azaltarak küçük çaplı hale getirmiştir. Önceleri Artvin köylülerinin pazarı Batum iken, sınır

97 AVPRF, f. DPU, op. 5 b, d. 46, pa. 21, list 21-27.

98 AVPRF, f. DPU, op. 5 b, d. 46, pa. 21, list 48.

99 AVPRF, f. DPU, op. 5 b, d. 46, pa. 21, list 21-26.

geçişlerinin zorlaşmasıyla köylülerin Hopa pazarına yönlendirilmesi planlanmış, bu amaçla Hopa-Borçka yolunun yaklaşık 15 km olan kısmının inşası kararlaştırılmıştır.¹⁰⁰ İç ticaretteki manifatura malları, kundura, şeker gibi ürünler Hopa yoluyla Trabzon'dan temin edilmiştir. Trabzon'un Batum'un yerini almasına yönelik bu girişimlere rağmen yine Batum'dan kaçak yollarla gaz yağı, şeker ve tuz tedariki sürmüştür. Artvin'den ise Batum'a meyve, yağ, kesim için büyükbaş hayvan, tütün ve çanak-çömlek ihraç edilmekle birlikte yağ, meyve gibi ürünlerin bir kısmı resmi kayıtsız sevk edilmiştir.¹⁰¹

Tablo 4. Batum'a İhraç Edilen Mallar (Pud)

	Zeytin	Üzüm	Diğer Meyveler	Büyükbaş Hayvan	Koyun	Tütün	Çömlek	Saman	Yağ	Peynir	Boya	Balmumu	Deri
Aralık 1921 İtibarıyla	2000	4000	5000	30	1216	1100	350	“	“	“	“	“	10 adet
1922	3215	5054	918	236	3731	30	1500	50	22	39	4	“	“
Toplam	5215	5454	1418	266	4947	1130	1850	50	22	39	4	“	10

Kaynak: AVPRİ, f. DPU, op. 5 b, d. 46, pa. 21, list 102-103.

Sancakta taşımacılık yük hayvanları ve nehirdeki kayıklar üzerinden sağlanmıştır. 1922 itibarıyla Artvin'e gelen malların neredeyse tamamı Hopa üzerinden temin edilmiş ve yük hayvanlarıyla taşınmıştır.¹⁰² Zira Trabzon'dan ve deniz yoluyla Hopa'ya getirilen mallar Hopa'dan hayvanlarla ulaştırılmıştır. Hem zor hem de maliyetli olan bu durum nedeniyle Borçka'dan Hopa'ya kadar yolun hızlı bir şekilde inşasına karar verilmiş, eylül ayında büyük kısmının tamamlanması planlanan yol işçilerin yavaşlığı, alet-edevat, teknik cihaz eksikliği ve yol inşasında çalıştırılan önceleri sayıları 400 olan Rum amele taburu askerlerinin yaklaşık 150'sinin firar etmesiyle bitirilememiştir.¹⁰³

Ekim 1922 tarihinde Artvin'e ilk parti gazyığı sevkiyatını Batum Tramot^{104*} yapmıştır. Firma, Artvin sancağında gazyığı ihracatı tekeline sahip olduğundan yerel pazar koşulları ve ulaşım imkânlarına dair bilgi almadan ihracata başlamıştır. Bu nedenle Artvin'e teslim edilen gazyığı yerel tüccarların sağladığından daha pahalıya mal olmuş, yol ve köprülerin bakımsızlığı gazyığı sevkiyatını sekteye uğratmış ve şirkete ait bir kamyonun parçalanmasına neden olmuştur. Muhtemelen bu aksaklıklar nedeniyle bir sonraki sevkiyat gerçekleştirilememiştir,

100 TDA, nr. 571/34746-136874-19.

101 AVPRF, f. DPU, op. 5 b, d. 46, pa. 21, list 22-27.

102 AVPRF, f. DPU, op. 5 b, d. 46, pa. 21, list 23-27.

103 AVPRF, f. DPU, op. 5 b, d. 46, pa. 21, list 49.

104 * Ulaşım-malzeme departmanı (Transportna-materialny otdel-Tramot)

yerine Çoruh boyunca kayıklarla taşınmıştır. Bununla birlikte Batum'dan Hopalı ve Artvinli tüccarlar tarafından yapılan gazyağı kaçakçılığı önemli bir sorun olmuştur. Tramot'un Artvin pazarına girmesine engel olmak amacıyla fiyatları aşamalı bir şekilde düşürmek zorunda kalmışlar, bunun üzerine Tramot temsilcisi 40 günlük süre içinde yalnızca 69 pud gazyağı satarken, ucuz fiyatta satış yapan yerel tüccar stoklarının tamamı (birkaç yüz pud) tükenmiştir. Batum'daki idarenin gazyağı kaçakçılığını durdurmak için önlem alması üzerine yerel tüccarlar, yeni sevkiyat için Hopa'ya gittiklerinde gazyağı bulamamışlardır. Zira yerel gazyağı tüccarları rekabet sırasında satmayı başardıkları fiyattan gazyağı satın almak istemişler; ancak Sovyet tarafında önceki sattıkları fiyatın çok üstünde bir fiyat belirlenmiştir.¹⁰⁵

Detisov'un "*Sancağın doğal zenginlikleri muazzamdır*" sözleriyle dikkat çektiği yeraltı kaynaklarının başında bakır yatakları gelmektedir. Bunun yanında gümüş-kurşun yatakları, mıknaş demiri, manganez, aşiboyası, porselen ve çömlek kili, mermer, alçı taşı gibi birçok mineral mevcuttur. Bu doğal zenginlikler eski çağlardan itibaren sırasıyla Yunanlılar, Romalılar, Cenevizliler tarafından işletilmiş; bu kaynaklara ulaşım amacıyla köprüler, dağ ve orman yolları inşa edilmiştir. 1922'de dağlık alanlardaki bu madenlere ulaşım yetersiz olmakla birlikte Çoruh boğazındaki bu eski yollarla sağlanmıştır. Maden tesisleri Çoruh Vadisi'ndeki doğal yollar etrafında gelişmiştir. Konsolosun dikkat çektiği bakır zenginliği öyle bir boyutta idi ki sadece 1908 öncesine kadar 200 maden arama başvurusu yapılmıştır. Arama yapılan bölgeler ekseriyetle Çoruh bölgesi ile kolları olan Murgul, Murvan-çay ve İmerhev'dir.

Rapora göre Cansul madenleri, Batum'a yaklaşık 70 km mesafede Murgul çayı vadisinde yer almaktadır. Son zamanlara kadar madenin çok az kısmında arama yapılmıştır. 224 milyon pud^{106*} maden rezervi tespit edilmiştir, bunun 4.480.000 pudu bakırdır.¹⁰⁷ Burası 1913'te tüm Rusya genelinde açık ara farkla en fazla bakır üretimi gerçekleştiren maden olmuştur.¹⁰⁸ 1914'te maden rezervinin 300.000.000 puddan daha fazla, derin katmanlarda ise milyarlarca pud olduğu tespit edilmiştir. Hod Bakır madenleri, Çoruh'un birkaç km doğusundaki diğer kolu olan Hodlar-su tarafında uzanan Hod Ulya adlı köydedir. Bu madenin işlenmesine

105 AVPRF, f. DPU, op. 5 b, d. 46, pa. 21, list 62-63.

106 * 1 pud: 16.38 kilograma denk ağırlık birimidir.

107 AVPRF, f. DPU, op. 5 b, d. 46, pa. 21, list 17-20.

108 İ.M. Petrov, "Dobiça i Obogaşenie Rud Tsvetnih Metallov v Rossiyskoy İmperii v Naçale XX Veka", *Gorniy İnformatsionno-Analitiçeskiy Bulletin (Nauçno-Tehniçeskiy Jurnal)*, sayı 8 (2006), s. 377-378.

1890'lı yıllarda başlanmıştır, maden rezervi 12 milyon puddur. Kuvarshan madenleri^{109*} Batum'dan 65 km mesafede, Batum-Ardahan şose yoluna sadece 7 km mesafededir. Burası Cansul madenlerinden daha zengin rezervlere sahiptir.¹¹⁰ Bu fabrika ve madenler, Kuvarshan Bakır Fabrikası istisna olmak üzere I. Dünya Savaşı nedeniyle faaliyetlerini sonlandırmıştır.

Kuvarshan Bakır Fabrikası, Rus idaresinde şirketin Petersburg'daki genel temsilciliğine, daha sonra Berlin'deki merkezine bağlanmıştır. Rus personelin bir kısmı Ekim Devrimi öncesi, daha doğrusu I. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla Rusya'ya dönmüştür. Kalanların ise muhtemelen Gürcistan'ın bağımsız olup bölgeyi işgali ve, bu toprakların Türkiye'ye devredilmesi gibi gelişmeler nedeniyle bölgeden ayrılma fırsatları olmamıştır.¹¹¹ Artvin sancağının tamamındaki toplam Rus vatandaşı sayısı Çarlık idaresinde 500 iken, 1922'nin başlarında 100'e kadar düşmüştür. Bunların tamamına yakını Kuvarshan fabrikasının işçileri ve çalışanlarıdır.¹¹² Fabrikanın yapımına 800.000 ruble sarf edilmiş, madenden fabrikaya kadar 37.000 ruble masrafla yol yapılmıştır. 1922'de sadece nisan ayında faaliyet gösteren fabrikada 15.000 pud bakır üretilmiştir. Nisan ayında fabrika ve madendeki personel sayısı ve ücretleri şöyledir: 220 amele, yevmiye 50-75 kuruş; 120 kalifiye işçi, yevmiye 75-100 kuruş; 18 hizmetli, aylık maaşı 25-60 Türk kâğıt lirası; 3 kadın personel ve 1 laboratuvar personeli.¹¹³

109 *Kuvarshan Bakır Fabrikası, Alman Siemens-Halske Telgraf Yapım Şirketi'nin faaliyetlerini bakır üretimi alanına genişletmesiyle doğmuştur. İşletmenin tarihi, 1901 yılında İmamzade Mahmud Efendi adlı şahsın bazı örnekleri Rus hükümet yetkilileriyle paylaşmasıyla başlamıştır. Bir süre sonra maden, Karl Fyodoroviç Siemens tarafından satın alınmıştır. 1906 yılında üretim başlamış, işçi sayısı 800'e ulaşmıştır. Bakır, Avrupa piyasalarında yüksek talep görmüştür. 1912'de yeni bir fabrika inşasına başlanmıştır. Bir milyon rubleye mal olan işletme Kuvarshan ve Beşağıl köylerine ait alanda kurulmuştur. Maden sevki amacıyla Beşağıl'dan Kuvarshan fabrikasına yaklaşık iki km uzunluğunda teleferik hattı inşa edilmiş, fabrikanın üretim maliyeti rakiplerine göre daha da düşmüştür. Fabrika ve madenlerde Rus mühendisler, teknisyenler ve ustalar istihdam edilmiştir. Aileleriyle birlikte sayıları 500'ü bulan Rus uzmanlar evleri, bahçeleri, çiftlik ve kümes hayvanlarıyla Artvin'de bir yaşam merkezi kurmuşlardır. 1914'te tam faaliyete girmesi planlanan fabrika savaş nedeniyle kapanmış, Rusya'daki düşman devlet vatandaşlarına ait mallara Alman Siemens'in Kuvarshan'daki fabrikası dâhil olmak üzere el koyulmuş, ancak Siemens'in Rus vatandaşı kızı ve varisleri sayesinde fabrika müsadereyen kurtarılmış, Rus hükümeti için savaş döneminde faaliyetlerini sürdürmüş, ardından kaderine terk edilmiştir. Raviç, *Voyna Bez Fronta*, s. 213; Turan, *Çarlık İdaresinde Batum, Acara, Artvin 1878-1914*, s. 135-136.

110 AVPRF, f. DPU, op. 5 b, d. 46, pa. 21, list 17-20.

111 Raviç, *Voyna Bez Fronta*, s. 213.

112 AVPRF, f. DPU, op. 5 b, d. 46, pa. 21, list 4-6.

113 AVPRF, f. DPU, op. 5 b, d. 46, pa. 21, list 23-27.

Tablo 2. Maden ve Fabrikalardaki Bakır Üretimi (Pud)			
Cansul Madenlerindeki Bakır İstihali			
1907	734.753 p.	1911	9.909.790 p.
1908	1.363.529 p.	1912	10.147.920 p.
1909	3.598.630 p.	1913	13.708.180 p.
1910	6.189.348 p.	1914	8.891.939 p.
Kuvarshan Madenlerindeki Bakır İstihali			
1907	10.000 p.	1911	54.155 p.
1908	59.326 p.	1912	105.300 p.
1909	436.793 p.	1913	105.300 p.
1910	207.695 p.	1914	Veri yok
		1915	642.157 p.
Çinkathev/Murgul Fabrikasındaki Üretim			
1907	5.900 p.	1911	136.934 p.
1908	26.437 p.	1912	189.755 p.
1909	46.993 p.	1913	205.964 p.
1910	101.013 p.	1914	179.332
Kuvarshan Fabrikasındaki Üretim			
1915	18.800 p.	1918	7.462 p.
1916	79.232 p.	1921	4.400 p.
1917	98.379 p.	1922	15.000 p.
Kaynak: AVPRİ, f. DPU, op. 5 b, d. 46, pa. 21, list 21-22.			

Sonuç

Artvin Sovyet Konsolosluğu, Türk-Sovyet dostluk ve ticaret ilişkileri çerçevesinde kurulmuştur. Konsolosluğun, Artvin'in Türk idaresine geçiş sürecine yakın bir tarihte faaliyete başlaması, eski ve yeni idare arasındaki farkları karşılaştırmalı bir şekilde incelemeye olanak tanımıştır. Artvin'in sınırda yer alması ve merkezi hükümet otoritesinin tam olarak tesis edilmemiş olması, dönemin koşullarında eşkıyalık ve kanunsuz faaliyetler için uygun bir zemin oluşturmuştur. Öte yandan, Artvin, Sovyet rejiminden baskı gören Beyaz Ordu mensupları, Gürcistan yöneticileri ve Acara beyleri gibi muhalifler için önemli bir kaçış noktası işlevi görmüştür.

Konsolosluk, bu stratejik noktadaki varlığını sınırlı ulaşım ve iletişim imkânları çerçevesinde sürdürmüş ve bu durum, merkezle olan iletişimi sekteye uğratmıştır. Özellikle ilk Konsolos Detisov'un tecrübesizliği, kendi başına aldığı kararları yerel yöneticilerle gerilim yaşanmasına yol açmıştır. Bunun sebeplerinin başında Detisov'un Ermeni nüfusla olan yakın ilişkileri, döneme göre Rusya'ya göçlerini teşvik etme ya da engelleme çabaları gelmiştir.

Artvin ve çevresindeki Hristiyan nüfusun, 1878-1921 döneminde Rus coğrafyasında yoğun bir mobilizasyon yaşaması çeşitli mesleklerde uzmanlaşması ve kültürel etkileşim

kurması ile sonuçlanmıştır. Bu göçler, Artvin'in özellikle dericilik, ayakkabıcılık gibi zanaat alanlarında iş gücü kaybı yaşamasına da neden olmuştur. Artvin'in Batum'a bağlı ticari yapısı ve ihtiyaçlarını bu liman şehrinde karşılama düzeni, yeni Türk-Sovyet sınırı ile sekteye uğramıştır. Sovyet idaresi sınır geçiş izinlerini önce politik bir tehdit olarak kullanmış, bir süre sonra ise sınırı tamamen geçişe kapatmıştır. Bu durum Artvin-Batum, Kars-Gümrü gibi birbirini besleyen şehirler arasındaki ticari ve kültürel bağların kopmasına neden olmuştur.

Konsolos Detisov'un, söylemlerindeki Çarlık idaresine yönelik eleştirilere rağmen Türk idaresini kötülemek amacıyla zaman zaman Çarlık rejiminin toplumsal uygulamalarını övmesi dikkat çekici bir noktadır. Bu çerçevede, Türk-Sovyet dostluk ilişkilerinin 1917 öncesindeki Türk-Rus mücadelesinin izlerini taşıdığı ve iki taraf arasındaki güven sorununun aşılmadığı görülmektedir.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynakça/References

Arşiv Kaynakları

Türk Diplomatik Arşivi (TDA), 571/36097-142568-486; 571/34854-137555-11; 571/36108-142213-195; 36108/142213-199; 36108/142213 -197; 571/34746-136886-23; 571/34746-136887-15; 571/34746-136874-19.

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), 30-18-1-1, 17-94-18; 30-18-1-1 4-50-2; 272-0-0-12-40-40-10; 272-0-0-12-41-50-2; 030-10-78-518-10.

Arhiv Vneşney Politiki Rossiiskoy Federatsii/Rusya Federasyonu Dış Politika Arşivi (AVPRF), f. Dogovorno-Pravovoe Upravlenie (DPU), op. 5 b, d. 46, pa. 21; f. DPU, op. 5 b, d. 45, pa. 21. https://1917.mid.ru/archives/avprf/dogovorno-pravovoy-otdel-s-podotdelami/opis-5-b/?PAGEN_2=5 (Erişim tarihi 20/03/2023)

Araştırma ve İncelemeler

1967 İl Yıllığı, (haz. C. Paçalı–H. Saral-M. Yıldırım), T.C. Artvin Valiliği, Güneş Matbaacılık T.A.Ş., Ankara 1967.

Aralov, Semyon İvanoviç, *Bir Sovyet Diplomatının Türkiye Anıları*, çev. Hasan Âli Ediz, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2014.

Arslan, Nebahat Oran, "Türk Belgelerine Göre Sovyetler Birliği Kars Ticaret Mümessilliği", *CTAD*, Yıl 19, Sayı 37 (Bahar 2023), s. 667-690.

- Bay, Abdullah, “Osmanlı Gümrüğünde Bir Geçiş Belgesi: Pasavan veya Geçit Tezkeresi”, *Kebikeç: İnsan Bilimleri İçin Kaynak Araştırmaları Dergisi*, sayı 43 (2017), s. 325-356.
- Çapa, Mesut, “Milli Mücadele Döneminde Artvin”, *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, sayı 13 (2012), s. 119-130.
- Gök, Nurşen, “Artvin Livası’nın Anavatan’a Katılışı Sırasındaki Durumuna İlişkin Belgeler”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, sayı 41 (Ocak 2008), s. 89-104.
- <https://centrasia.org/person.php?st=1536870020> (Erişim tarihi 10/09/2023).
- <https://trabzon.mid.ru/ru/general-consulate/history-info/> (Erişim tarihi 21/03/2024).
- Karabekir, Kâzım, *Günlükler (1906-1948)*, Çeviriyazı: Budak Kayabek, haz. Yücel Demirel, Yapı Kredi Yayınları, II, İstanbul 2009.
- Kartuli Sabchota Entsiklopedia*, T. 3, Tbilisi 1978.
- Kemal Paşa, Mustafa, *Vospominaniya Prezidenta Turetskoy Respubliki*, Moskva 1927.
- Mihailoviç, Lure Vyacheslav-Yakovleviç, Koçık Valeriy, *Rossiya v Litsah: GRU, Dela i Ludi*, Petersburg 2002.
- Pelkmans, Mathijs, *Defending the Border: Identity, Religion, and Modernity in the Republic of Georgia*, Cornell University Press, Ithaca and London 2006.
- Petrov, İ.M., “Dobiça i Obogaşenie Rud Tsvetnih Metallov v Rossiyskoy İmperii v Naçale XX Veka”, *Gorniy İnformatsionno-Analitiçeskiy Bulletin (Nauçno-Tehniçeskiy Jurnal)*, sayı 8 (2006), s. 374-380
- Raviç, Nikolay, *Maladost Veka*, Voen. İzd-vo Ministerstva Oborony Soyuzu SSR, Moskva 1960.
- Raviç, Nikolay, *Voyna Bez Fronta*, İzdatelstvo Sovyetskaya Rossiya, Moskova 1968.
- Sarı, Mustafa, *Türkiye-Kafkasya İlişkilerinde Batum (1917-1921)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2014.
- Teksöz, Gaye, *Sürdürülebilir Kalkınma Eğitimi İçin Biyosfer Rezervleri Camili’de Yaşam*, Ankara 2014.
- Turan, Resul, *Çarlık İdaresinde Batum, Acara, Artvin 1878-1914*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2023.
- Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi*, Devre: 1, İçtima Senesi: 2, TBMM Matbaası, c. XI, Ankara 1958.
- Yavuz, Ahmet, *Türkiye Cumhuriyeti’nin Andlaşmaları*, Dışişleri Bakanlığı Yayınları, I, Ankara, 1992.
- Yerasimos, Stefanos, *Kurtuluş Savaşı’nda Türk Sovyet İlişkileri (1917-1923)*, Boyut Yayın Grubu, İstanbul 2000.
- Zeki, Muvahhid, *Artvin Vilayeti Hakkında Ma’lumat-ı Umumiye*, ed. Muammer Demirel, Yusufeli Belediyesi, İstanbul 2010.

Ek-1

Artvin Sovyet Konsolosu Aleksandr Mitrofanoviç Detisov (Orta sıranın en sağında)

